

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η βυζαντινή μουσική στην Ρόδο και η συμβολή της
στην εκπαίδευση από το 1800 μέχρι την ίδρυση της
πρώτης βυζαντινής μουσικής σχολής (1934)**

Μαρία-Καθολική Π. Κατσιδώνη

Επιβλέπουσα: Σπυράκου Ευαγγελία

Εξεταστής: Πατρώνας Γεώργιος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2020

«Δηλώνω υπευθύνως ότι όλα τα στοιχεία σε αυτήν την εργασία τα απέκτησα, τα επεξεργάστηκα και τα παρουσιάζω σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι, όπως απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν πρωτότυπη δημιουργία μου»

Περίληψη

Στόχος της εργασίας είναι να αναδείξει την μαθησιακή διαδικασία στην Ρόδο με εφαρμογή της βυζαντινής μουσικής κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας και Ιταλοκρατίας. Μια μαθησιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τα πρότυπα διδασκαλίας του Βυζαντίου. Η μελέτη αυτή τεκμηριώνεται από τις συνεντεύξεις που παραχωρήθηκαν από Ρόδιους ψάλτες. Ειδικότερα, επικεντρώνεται στην περίοδο από τα πρώτα δείγματα οργανωμένης εκπαίδευσης στην Ρόδο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι και την δημιουργία της πρώτης Βυζαντινής Μουσικής Σχολής στα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια σύντομη επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια σύντομη παρουσίαση ιστορικών γεγονότων της Ρόδου. Στο τρίτο κεφάλαιο, αναφέρεται η διαδικασία συστηματοποίησης της εκπαίδευσης στην Ρόδο κατά την Τουρκοκρατία με την συμβολή της Εκκλησίας και η πορεία που ακολούθησε στη συνέχεια. Στο τέταρτο κεφάλαιο επεξηγείται η παραδοσιακή διδασκαλία της Βυζαντινής μουσικής στους Βυζαντινούς χορούς της Κωνσταντινούπολης και πως η μαθησιακή διαδικασία στην Ρόδο συνδέεται με αυτήν. Το πέμπτο κεφάλαιο περιέχει μια ιστορική διήγηση της δημιουργίας των Κατηχητικών στην Ρόδο και της μετέπειτα εξέλιξης τους με την συμβολή του Απόστολου Τρύφωνος. Στο έκτο κεφάλαιο καταγράφονται οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις από μόνιμους κατοίκους και ψάλτες της Ρόδου, προκειμένου να αποτυπωθεί η βιωματική προφορική παράδοση της βυζαντινής μουσικής. Στο έκτο κεφάλαιο γίνεται μια επεξήγηση των εννοιών του κανοναρχήματος και του ισοκρατήματος με αφορμή το περιεχόμενο των συνεντεύξεων. Στο έβδομο κεφάλαιο καταγράφονται συμπεράσματα της εργασίας και τέλος, ακολουθεί παράρτημα με σχετικό φωτογραφικό υλικό.

Η πτυχιακή εργασία είναι διαθέσιμη σε ηλεκτρονική μορφή, ενώ σε δίσκο ακτίνας παραδίδεται και απόσπασμα από το μαγνητοσκοπημένο υλικό που καταγράφηκε ως πηγή, για την διεξαγωγή της.

Λέξεις κλειδιά: Ρόδος, Βυζαντινή μουσική, Βυζαντινή Μουσική Εκπαίδευση, Ψάλτες Ρόδου, Μαθησιακή διαδικασία

Summary

The aim of this thesis is to highlight the learning process in Rhodes by applying the music of the Byzantine period during the Turkish and Italian rule. A learning process related to Byzantine teaching standards. This study is substantiated by the interviews provided by Rhodian chants. Specifically, it focuses on the period from the first samples of organized education in Rhodes in the late 18th century to the creation of the first Byzantine Music School in the mid-20th century.

The first chapter gives a brief overview of the existing literature. The second chapter presents a brief presentation of historical events in Rhodes. The third chapter refers to the systematization of education in Rhodes during the Turkish occupation with the contribution of the Church and the progression that followed next. The fourth chapter clarifies the traditional teaching of Byzantine music in the Byzantine dances of Constantinople and how the learning process in Rhodes relates to it. The fifth chapter contains a historical account of the creation of the Sunday Schools in Rhodes and their subsequent evolution with the contribution of the Apostle Tryphon. The sixth chapter records the transcribed interviews of Rhode's inhabitants and chants, in order to imprint the empirical oral tradition of Byzantine music. In the sixth chapter there is an explanation of the concepts of canonarchima and isocratima occasioned by the content of the interviews. In the seventh chapter the conclusions of the thesis are recorded and finally, an annex with related photographic material is followed.

The thesis is available in electronic form, while an excerpt taped material recorded as a source is retained on a retina disk for its execution.

Keywords: Rhodes, Byzantine music, Byzantine Music Education, Chants of Rhodes, Learning process

Στην οικογένεια μου

Ευχαριστίες

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Ανδρόνικο Παπαθανασίου, συνταξιούχο θεολόγο, για τον δανεισμό της Εκκλησιαστικής και Ηθικής Εγκυκλοπαίδειας, στους βιβλιοθηκονόμους Αντώνη Αγγελή και Δέσποινα Ανδρεοπούλου για την πολύτιμη βοήθεια στην Δημοτική βιβλιοθήκη Ρόδου, στην κόρη του Γεώργιου Βεργωτή για την παραχώρηση βιβλίων συγγραφής του πατέρα της. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κυριάκο Φίνα για την παραχώρηση βιβλίων από την προσωπική του συλλογή συγγραφής και μη, αλλά και για και τον χρόνο που μου αφιέρωσε για να συζητήσουμε από κοντά. Ακόμη, ευχαριστώ θερμά την Ανθή Μπάλιου, βιβλιοθηκονόμο στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, για την διαρκή βοήθεια που μου παρείχε στις κατά καιρούς συναντήσεις μας, καθώς και για την ενθάρρυνση της μέσα από την αισιόδοξη αύρα που αποπνέει.

Επίσης, εγκάρδιες ευχαριστίες στον παππού μου, Ελευθέριο Κατσιδώνη, πρακτικό ιεροψάλτη στη Μητρόπολη της Ρόδου, στον π. Νεκτάριο Πόκκια, Ιερέα του μοναστηρίου Θάρρι στον Αρχάγγελο Ρόδου, στον Ιωάννη Καζούλη, πρακτικό ψάλτη στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο χωριό Έμπωνα της Ρόδου, στον Νικόλαο Παπαεμμανουήλ, Ιεροψάλτη του ναού Αγίου Δημητρίου, στον Δανιήλ Συρόπουλο, Λαμπαδάριο στον Καθεδρικό ναό του Ευαγγελισμού Ρόδου, και στον Γαβριήλ Κώτη, Πρωτοψάλτη στον Καθεδρικό ναό του Ευαγγελισμού Ρόδου, για τις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην διδάσκουσα και επιβλέπουσα της πτυχιακής μου, Ευαγγελία Σπυράκου, μέλος Ε.Ε.Π. του Τμήματος Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης, η οποία με βοήθησε εξ αρχής για την εύρεση ενός θέματος που να σχετίζεται με το νησί στο οποίο γεννήθηκα, τη Ρόδο, για τις πολύτιμες συμβουλές της, την αδιάκοπη καθοδήγηση καθόλη την διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, την άριστη συνεργασία, για την βοήθεια και την υπομονή της σε όλες τις διορθώσεις που χρειάστηκαν. Επίσης, ένα μεγάλο ευχαριστώ στον διδάσκοντα μου και εξεταστή της πτυχιακής, Γεώργιο Πατρώνα, μέλος Ε.Ε.Π., για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε εξ αρχής, για την καθοδήγηση και την υποστήριξη του, καθώς και για την συνεχή βοήθεια, όποτε την χρειαζόμουν.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένεια μου, καθώς σε αυτούς αφιερώνω την εργασία αυτή. Στον πατέρα μου, Παναγιώτη Κατσιδώνη ο οποίος μαγνητοσκόπησε τις συνεντεύξεις και στην μητέρα μου Εύα Κατσιδώνη, οι οποίοι μου παρείχαν με τεράστιους κόπους και προσωπικές στερήσεις τα απαραίτητα εφόδια στα πρώτα μου προσωπικά και ακαδημαϊκά βήματα. Στον αδερφό μου, Σάββα Κατσιδώνη για την στήριξη και την ενθάρρυνση του σε όλες τις δυσκολίες που προέκυψαν.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	9
Κεφάλαιο 1^ο	
1.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση.....	10
Κεφάλαιο 2^ο	
2.1 Αποσαφήνιση όρων.....	15
2.2 Η διάδοση του Χριστιανισμού.....	16
2.3 Η πορεία του Χριστιανισμού στη Βυζαντινή (300-1309μ.Χ.) και Ιπποτική περίοδο (1306-1522μ.Χ.).....	16
2.4 Επί Τουρκοκρατίας (1522-1912μ.Χ.).....	18
Κεφάλαιο 3^ο	
3.1 Τα πρώτα βήματα αναδιοργάνωσης της εκπαίδευσης.....	20
3.2 Η οργάνωση της γενικής εκπαίδευσης στην Ρόδο.....	22
Κεφάλαιο 4^ο	
4.1 Οι Βυζαντινοί χοροί και η παραδοσιακή διδασκαλία της Βυζαντινή μουσικής....	25
4.2 Οι Βυζαντινοί χοροί κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας.....	25
4.3 Η μαθησιακή διαδικασία στην Ρόδο κατά την Τουρκοκρατία.....	27
Κεφάλαιο 5^ο	
5.1 Η δημιουργία των Κατηχητικών.....	31
5.2 Η πρώτη Βυζαντινή μουσική σχολή.....	33
5.3 Τα Ιερατικά Φροντιστήρια.....	35
Κεφάλαιο 6^ο	
6.1 Συνεντεύξεις.....	36
6.1.1 Συνέντευξη 1 ^η	37
6.1.2 Συνέντευξη 2 ^η	42
6.1.3 Συνέντευξη 3 ^η	45
6.1.4 Συνέντευξη 4 ^η	47
6.1.5 Συνέντευξη 5 ^η	50
6.1.6 Συνέντευξη 6 ^η	54
6.2 Το κανονάρχημα και το Ισοκράτημα.....	55
6.2.1 Το κανονάρχημα.....	55
6.2.2 Το Ισοκράτημα.....	58

Κεφάλαιο 7^ο	
7.1 Συμπεράσματα.....	59
Βιβλιογραφία.....	62
Παράρτημα 1.....	66
Παράρτημα 2.....	67
Παράρτημα 3.....	68

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του μαθήματος «Πτυχιακή Εργασία» του Τμήματος Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, με τίτλο «Η βυζαντινή μουσική στην Ρόδο και η συμβολή της στην εκπαίδευση από το 1800 μέχρι την ίδρυση της πρώτης βυζαντινής μουσικής (1934)».

Η οργάνωση του κειμένου ακολουθεί μία χρονική παρουσίαση πληροφοριών και τεκμηριώνεται με την εκμετάλλευση συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν με διηγηματική εξιστόρηση και μερική χρήση ερωτήσεων κατά περίπτωση σχετικών με την εκπαίδευση στο νησί της Ρόδου. Η πορεία και η λειτουργία της εκπαίδευσης στο νησί αποτελεί βασικό κομμάτι για την επανεκκίνηση της πνευματικής ζωής του. Παρουσιάζει τον δρόμο με τον οποίο χτίστηκε η εκπαίδευση, βασιζόμενη και υποστηριζόμενη από την Εκκλησία. Από πολύ παλιά, ακόμα και πριν την Τουρκοκρατία, η θρησκευτικότητα των κοινωνιών της Δωδεκανήσου είναι ένα αξιοθαύμαστο γεγονός για την Ιστορία. Η εποπτεία της Παιδείας από την Εκκλησία, κατά την διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εμπλουτίζει το αμιγώς ελληνορθόδοξο περιεχόμενο της. Το περιεχόμενο αυτό παρουσιάζει άμεση σχέση με πρότυπα διδασκαλίας, τα οποία προέρχονται από το Βυζάντιο και προσαρμόστηκαν στις συνθήκες της εποχής.

Στη συνέχεια, η καταγραφή συνεντεύξεων που έλαβα από «εμπειρικούς γνώστες» της ψαλτικής, έχουν ως στόχο να μεταδώσουν αβίαστα την αυθεντικότητα της εμπειρίας τους, φορτισμένη με το προσωπικό τους ύφος. Πρόκειται, δηλαδή, για βιντεοσκοπημένες και καταγεγραμμένες συνεντεύξεις από μόνιμους κατοίκους της Ρόδου που έχουν διατελέσει ψάλτες, και δίνουν πληροφορίες τόσο ως προς την εκπαίδευση που έχουν λάβει, όσο και στο πώς βίωσαν την προφορική παράδοση της βυζαντινής μουσικής.

Το κείμενο λειτουργεί συμπληρωματικά με τις συνεντεύξεις, ώστε να εντοπισθούν νέες, λεπτομερέστερες πληροφορίες για την εν λόγω εξάσκηση της βυζαντινής μουσικής μέσα στην εκκλησία, αλλά και στα σχολεία. Επιπλέον, να γνωστοποιήσει στοιχεία σχετικά με την εκτέλεση της βυζαντινής μουσικής μέσα στην Εκκλησία από τους μαθητές της Ρόδου, ως κομμάτι της εξάσκησης τους στην ελληνική γλώσσα. Τέλος, να καθορίσει την βυζαντινή μουσική ως κομμάτι της εκπαίδευσης στην Ρόδο, ως μια παράδοση που διαδόθηκε και συνεχίζει να διατηρείται μέχρι και σήμερα.

Συνεπώς, η ευχάριστη, θα έλεγε κανείς, δυσκολία που μου παρουσιάστηκε, αφορά την παρουσία μου στην Ρόδο για την μαγνητοσκόπηση των εν λόγω συνεντεύξεων. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση η χρήση αυτού του μεθοδολογικού εργαλείου διευκολύνει στην εμβάθυνση της πολύπλευρης ερμηνείας της μαθησιακής διδασκαλίας.

Κεφάλαιο 1^ο

1.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η Βυζαντινή περίοδος για το νησί της Ρόδου ορίζεται από το 300 έως το 1309μ.Χ. Το 1309 το νησί παραδόθηκε στο τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ. Αργότερα, μετά την αποχώρηση των Ιπποτών, η Ρόδος περνάει στην Οθωμανική περίοδο, από το 1522 και στη συνέχεια, το 1912 τα ιταλικά στρατεύματα κατέλαβαν το νησί και την υπόλοιπη Δωδεκάνησο. Από τις 9 Μαΐου του 1945 μέχρι τις 31 Μαρτίου του 1947 μεσολαβεί η Αγγλική Διοίκηση. Τέλος, ακολουθεί μια μεταβατική περίοδος στρατιωτικής Ελληνικής Διοίκησης μέχρι την επίσημη ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου με την Ελλάδα στις 7 Μαρτίου του 1948.

Η ερευνητική μελέτη και καταγραφή της εξέλιξης και οργάνωσης της εκπαίδευσης, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Ιταλοκρατίας στην Ρόδο, έχει αποτελέσει πεδίο μελέτης πολλών ενδιαφερόμενων. Ένα εξίσου ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης αποτελεί και η μουσική εκπαίδευση, η οποία, όπως είναι γενικώς παραδεκτό, αναφέρεται σε πολλά και διαφορετικά είδη μουσικής. Ειδικότερα, όμως, η διάδοση του ιδιαίτερου κλάδου της βυζαντινής μουσικής στα Δωδεκάνησα, που αποκρύπτει έναν αδιάρρηκτό δεσμό με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Κωνσταντινούπολη, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκπαίδευση των κατοίκων της Ρόδου. Χάρη σε αυτό, η διδασκαλία της Βυζαντινής μουσικής αρχίζει να αναδεικνύεται σταδιακά μέσα στα ανελεύθερα χρόνια της Τουρκοκρατίας και Ιταλοκρατίας των Δωδεκανήσων και ειδικότερα της Ρόδου.

Η μελέτη κινείται σε μία θεματική περιοχή για την οποία διαθέτουμε ένα εισαγωγικό και αξιόλογο βιβλιογραφικό υλικό. Ένα κομμάτι για την διερεύνηση της διδασκαλίας της βυζαντινής μουσικής διεξάγεται μέσω της συλλογής πληροφοριών από έργα που αφορούν την εκπαίδευση. Για την ακρίβεια, από την άλωση της Ρόδου από τους Τούρκους, το 1522, έως και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα δεν υπάρχουν σχολεία, ούτε δημόσια ούτε ιδιωτικά, και σύμφωνα με τον Βεργωτή¹, κατά την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας: *«ως σχολείο χρησιμοποιείτο ο Νάρθηκας του ενοριακού ναού, είτε οποιοσδήποτε άλλος εκκλησιαστικός χώρος. [...] Χωρίς τα κοινωνικά πλαίσια και τους οικονομικούς παράγοντες που ρυθμίζουν την ζωή των σκλαβωμένων Ελλήνων είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς την εξέλιξη της Παιδείας κατά την Οθωμανική Αυτοκρατορία»*². Οι έμπειροι κληρικοί μεταδίδουν ένα στοιχειώδες είδος γνώσης στην επόμενη γενιά κληρικών και μαθητών, δηλαδή την γνώση των πρώτων γραμμάτων και των εκκλησιαστικών βιβλίων. Διδάσκουν

¹«Ο Γεώργιος Βεργωτής γεννήθηκε τον Αύγουστο του 1936 στη Ρόδο και διοικούσε τα πρώτα του μαθήματα στην «ΑΣΤΙΚΗ» Σχολή και τα γυμνασιακά στο «Βενετόκλειο» Γυμνάσιο» στο Γεώργιος Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία* (Ρόδος: Ανδρονάκη, 1995), οπισθόφυλλο.

²Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία*, 33.

στις εκκλησίες και στα μοναστήρια, «**μια συνήθεια της βυζαντινής εποχής, κι έχουν προορισμό να τους βοηθούν, σαν αναγνώστες και ψάλτες, στις θρησκευτικές τελετές και αργότερα να τους διαδεχθούν στο λειτούργημα τους**»³.

Ειδικότερα, η βιβλιογραφία έχει στραφεί κυρίως προς θέματα που αφορούν την παιδεία και θέτει ως χρονικό κριτήριο την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Ρόδο από την έναρξη δημιουργίας των πρώτων σχολείων. Η εστίαση γίνεται σε αυτό το χρονικό διάστημα, διότι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος της βυζαντινής μουσικής εκπαίδευσης των μαθητών και, γενικότερα, της πνευματικής κίνησης στην Ρόδο, μετά την υποταγή της στους Τούρκους. Η ιστορική αναφορά για την άφιξη των Φαναριωτών «Φιλιππάκης και Δημήτριος»⁴ γύρω στο 1750 στο χωριό της Λίνδου, στην Ρόδο, ενισχύεται από την προσφορά εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών υπηρεσιών από τον Δημήτριο⁵. Όπως συνάγεται από τη λειτουργία σχολείου στη Λίνδο το 1757⁶, η διδασκαλία στηρίζεται σε μέλη άλλων Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων⁷.

Πιο συγκεκριμένα, η βυζαντινή μουσική αποτελεί μέσο εκμάθησης των γραμμάτων, δηλαδή χρησιμοποιείται ως μέσο διδασκαλίας ανάγνωσης των «κοινών-εκκλησιαστικών» γραμμάτων. Η διδασκαλία αυτή φαίνεται να διατηρείται και στα ακόλουθα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η διδασκαλία του μαθήματος στα σχολεία των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Δωδεκανήσου, συνδέθηκε τόσο με την αποστήθιση όσο με την γραφή και την αντιγραφή, με σκοπό την άσκηση και την διατήρηση έντυπων μορφών των μαθημάτων. Όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τα μαθήματα- *ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΑ* από γραφείς έπρεπε έναντι αμοιβής να αναλάβουν την αντιγραφή τους. Με αυτό τον τρόπο δημιούργησαν σημειώσεις που αποτέλεσαν μία μορφή σχολικών εγχειριδίων, τα οποία στη συνέχεια αντιγράφονταν ξανά από τους ενδιαφερόμενους. Οι σημειώσεις των γραφέων, αλλά και κείμενα των δασκάλων ιδίως της Πατριάδας σχολής καθώς και τα εκκλησιαστικά βιβλία Οκτώηχος, Απόστολος, Ψαλτήριο κ.α. αποτέλεσαν τα

³Θεόδωρος Παπανδρέου, *Η μαλώνα της Ρόδου* (Ρόδος: 1984), 14.

⁴Κωνσταντίνος Πατούρης, «Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή», (διδ.διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολική Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, 2010), 73, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/19163>. Ενώ ο Κωνσταντίνος Πατούρης κάνει απλή αναφορά στους «Φιλιππάκης και Δημήτριος» ως Φαναριώτες, ο Κυριάκος Φίνας παρουσιάζει τρεις πιθανές εκδοχές για την συγγενική σχέση μεταξύ Δημήτριου και Φιλιππάκη, για την οποία συμπεραίνει ως σωστότερη την εκδοχή του Γεράσιμου Δρακίδη. Σύμφωνα με αυτήν, ο Φιλιππάκης πρέπει να ήταν γιός του Δημήτριου [Κυριάκος Φίνας, *Η παιδεία στη Λίνδο τα χρόνια της σκλαβιάς: τουρκοκρατία-ιταλοκρατία 1522-1945* (Ρόδος: Τέχνη, 1991), 18-19].

⁵Πατούρης, «Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή» 73.

⁶Κατά τον Ευαγγελίδη Τρύφωνος: «*Η Ρόδος κατά τὰς ἡμετέρας ἐρέυνας τῷ 1757 εἶχεν μίαν μόνον σχολὴν ἧς μνεῖαν ποιεῖται ἐν τοῖς προλεγομένοις τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου [...]*» [Ροδιακά, τεύχ.Α (Ρόδος: Απόλλωνος, 1917), 124].

⁷Πατούρης, «Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή», 73.

σχολικά βιβλία των πρώτων αιώνων της Οθωμανικής κυριαρχίας⁸. Στόχος των σχολείων μέχρι και το 1900, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των μαθημάτων τους, είναι η δημιουργία εκκλησιαστικών στελεχών για τις ανάγκες της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας⁹. Με άλλα λόγια, τα σχολεία δέχονται την αυστηρή καθοδήγηση και τον έλεγχο «*υπό το πρίσμα και τη θεολογική θεώρηση της χριστιανικής θρησκείας, η οποία απέβλεπε στην κατανόηση εκ μέρους των μαθητών του περιεχομένου των βιβλίων της*»¹⁰. Αποτέλεσμα αυτού είναι οι μαθητές οι οποίοι μπορούν να αναγνώσουν κείμενα της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας «*θέλουσι κανοναρχεῖ καὶ ἀναγινώσκει καὶ ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις εὐαρεστοῦντες οὕτω Θεῷ τε καὶ ἀνθρώποις*»¹¹.

Ειδικότερα, όπως πληροφορούμαστε από την Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, τα βιβλία την εποχή της Τουρκοκρατίας είναι χειρόγραφα εγχειρίδια, τα όποια είναι γνωστά ως *μαθηματάρια*, καθώς παραδίδουν "μαθήματα", περιέχουν δηλαδή τα διδακτέα κείμενα. Ο όρος "*μαθηματάριο*" συνήθως, αφορά τα μουσικά χειρόγραφα¹², τα οποία παραδίδουν "*καλοφωνικά μαθήματα*"¹³. Επίσης «*Ένα μαθηματάριο ή αλλιώς Καλοφωνικόν Στιχηράριον περιλαμβάνει καλοφωνικά στιχηρά για τις πιο σημαντικές γιορτές του κινητού και ακινήτου λειτουργικού κύκλου*»¹⁴. Ακόμη, η μελέτη των *μαθηματαρίων* προσφέρει στοιχεία με τα οποία συμπεραίνεται ότι οι Κανόνες αποτελούν κοινή και εναρκτήρια διδακτέα ύλη σε πολλά σχολεία σαν να λέμε ότι ακολουθούσαν μια κοινή παράδοση¹⁵. Ειδικότερα για την Ρόδο αναφέρεται ότι: «*Η προσφερόμενη ύλη περιοριζόταν στην ανάγνωση εκκλησιαστικών βιβλίων και κειμένων και ιδίως του Ωρολογίου της Οκταήχου, του ψαλτηρίου και των διάφορων ακολουθιών*»¹⁶.

Γύρω στο 1870 συμπεραίνεται ότι υπάρχει ένα σχολαρχείο στην πόλη της Ρόδου και ένα στην Λίνδο. Κατά βάση τα σχολεία αυτά βρίσκονται μέσα σε οικίες. Είναι σχολεία για τα οποία διαθέτουμε κάποια στοιχεία που αφορούν την

⁸Ο.π., 201.

⁹Ο.π., 74.

¹⁰Ο.π., 74-75.

¹¹Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Εκθεσις περί Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (26.8.1863)» στο *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η εκπαίδευση του γένους: κείμενα-πηγές. 1830-1914*, επιμ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 465-475 (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1998), 470.

¹²«*Νέοι μουσικοί κώδικες δίπλα στις παλαιές βυζαντινές συλλογές. Κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα εμφανίζονται νέοι τύποι μουσικών κωδίκων, που στεγάζουν το καινούργιο καλοφωνικό ρεπερτόριο, το οποίο γνωρίζει μια ραγδαία εξέλιξη κατά την Παλαιολόγεια εποχή. Τύποι μουσικών χειρογράφων Παπαδική, Καλοφωνικόν Στιχηράριον ή Μαθηματάριον και το Κρατηματάριον*» στο Μαρία Αλεξάνδρου, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή μουσική* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2016), 84.

¹³Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, «Τα μαθηματάρια των Ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας» (διδ.διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλοσοφικής Σχολής, 1989), <http://hdl.handle.net/10442/hedi/1472>. Πρβλ. Αλεξάνδρου, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή μουσική*, 84.

¹⁴Αλεξάνδρου, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή μουσική*, 84.

¹⁵Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, «Τα μαθηματάρια των Ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας», 4-15.

¹⁶Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία*, 33.

εσωτερική τους λειτουργία, καθώς τα βυζαντινά κείμενα αποτελούντο μέσο μόρφωσης δια της ανάγνωσης των «κοινών-εκκλησιαστικών» γραμμάτων¹⁷.

Η εκπαιδευτική πορεία στο νησί της Ρόδου φαίνεται να ενισχύεται από το γεγονός ότι το έργο των δασκάλων, μετά το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων, ανέλαβε η Εκκλησία με την ίδρυση κατηχητικών. Πρώτοι κατηχητές ήταν οι ιερείς. Πλέον η κατήχηση ανήκει σε θεολόγους, ιεροκύρηκες και κατηχητές¹⁸. Για την Ρόδο πληροφορούμαστε, ότι οι μαθητές ήξεραν πώς να γράφουν το όνομα τους, να λένε το «Πιστεύω», να διαβάζουν τον «Απόστολο» και το «Ψαλτήρι» στην εκκλησία, να κανοναρχούν και να κρατούν το ίσο στον ψάλτη¹⁹. Η ίδρυση των κατηχητικών είχε δρομολογηθεί ήδη από το 1930, ενώ τον Νοέμβριο του 1934 δίνεται η επίσημη άδεια λειτουργίας των κατηχητικών από την Ιταλική διοίκηση²⁰. Η περίοδος 1934-1936 θεωρείται η πρώτη φάση της λειτουργίας τους, με κατηχητές τον Εμμανουήλ Μπακίρη και τον Διάκονο Απόστολο Παπαϊωάννου και αφορά συναντήσεις μια φορά την εβδομάδα με τον κατηχητή-ιεροκήρυκα, ο οποίος τους μάθαινε εκκλησιαστικούς ύμνους και ψαλμούς²¹. Δευτερη φάση λειτουργίας των κατηχητικών είναι το 1934-1937. Το 1937 είναι το έτος έκδοσης διατάγματος του Ντε Βέκκι για την πλήρη εξαφάνιση κάθε μορφής ελληνικής παιδείας. Ο νέος μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος με διπλωματικό τρόπο κατάφερε να αποσπάσει την άδεια λειτουργίας των κατηχητικών²². Όμως, δεν έφτανε μόνο αυτό, καθώς, όταν βρεθηκε στον ναό της Μητρόπολης Ρόδου, διαπίστωσε, ότι οι ψάλτες του ναού ήταν άπειροι στην Βυζαντινή μουσική. Για αυτό το λόγο, έθεσε μέσα στα κύρια μελλήματα του και την διδασκαλία της Βυζαντινής μουσικής δημιουργώντας, κατά συνέπεια, την Βυζαντινή μουσική σχολή²³. Επομένως, ορίζεται και ως χρονικό τέλος η ίδρυση της βυζαντινής μουσικής σχολής, καθώς από τότε ρυθμίζεται, πιο συστηματικά πλέον, ο τρόπος οργάνωσης της βυζαντινής μουσικής εκπαίδευσης.

Γίνεται, συνεπώς, κατανοητό ότι η βυζαντινή μουσική παράδοση και, κατ' επέκταση, οι βυζαντινές συνήθειες της Εκκλησίας αποτελούν το μέσο για την μόρφωση των κατοίκων της Ρόδου. Όμως, δεν έχει παρουσιαστεί ακόμα συλλογικά με ποιόν ακριβώς τρόπο η προσφορά της βυζαντινής μουσικής, ειδικά στην Ρόδο, συνέβαλε στην λειτουργία της εκπαίδευσης. Το συμπέρασμα είναι ότι η ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία μελετά τον τρόπο οργάνωσης της γενικής εκπαίδευσης, όμως δεν εστιάζει αποκλειστικά στην ερμηνεία της βυζαντινής μουσικής

¹⁷Γεώργιος Βεργωτής, *Η εκπαίδευσις εις την νήσον ρόδον: συμβολή στην ιστορία της δωδεκανήσου* (Αθήναι: Ιωαν. Σουκης&ΣΙΑ 1972), 29.

¹⁸Σταύρος Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο την περίοδο της Ιταλοκρατίας 1937-1945* (Ρόδος: Τέχνη, 2015), 60.

¹⁹Εμμανουήλ Καλαμπίχης, *Από την ζωή μου* (Ρόδος: Η Ροδιακή, 1968), 11.

²⁰Γεώργιος Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό την Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία* (Ρόδος: ΔΙ.ΚΕ.Μ.ΜΕ., 1997), 287.

²¹Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο*, 60.

²²Ο.π., 66.

²³Ο.π., 69.

εκπαίδευσης. Επιπλέον, η βυζαντινή μουσική παράδοση και η διδασκαλία της διαθέτει μια δική της προϊστορία, η οποία μπορεί να υποστηρίξει την επεξήγηση αυτού του είδους διάδοσης που κατάκτησε στο νησί της Ρόδου. Αναμένοντας ότι η νέα αυτή προσέγγιση μελέτης θα κεντρίσει το ενδιαφέρον ατόμων που ζουν στο νησί της Ρόδου και ασχολούνται βαθύτερα με την μάθηση της βυζαντινής μουσικής, θα αποτελέσει το έναυσμα για μελλοντικές ενδελεχείς καταγραφές και μελέτες πάνω σε αυτόν τον τομέα μουσικής αλλά και σε άλλους.

Κεφάλαιο 2^ο

Στο δεύτερο κεφάλαιο, προβάλλονται σημεία της ιστορίας, τα οποία θα βοηθήσουν στον εντοπισμό στοιχείων που σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο που οι κατακτητές της Ρόδου επηρέασαν τη θέση της Εκκλησίας και τη ζωή των κατοίκων της Δωδεκανήσου και της Ρόδου. Συγκεκριμένα, αποτελείται από τέσσερα υποκεφάλαια, όπου αρχικά πραγματοποιείται αποσαφήνιση όρων και έπειτα ακολουθεί μια σύντομη ιστορική αναφορά σε γεγονότα διάδοσης του Χριστιανισμού. Στη συνέχεια ακολουθούν ιστορικές πληροφορίες της Ρόδου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία, στην περίοδο των Ιπποτών και της Τουρκοκρατίας.

2.1 Αποσαφήνιση όρων

Χαρακτηριστικά γεγονότα, τα οποία θα απασχολήσουν σε πρώτο στάδιο την εργασία, εντοπίζονται από το 1522, όταν η Ρόδος κατακτάται από τους Οθωμανούς Τούρκους, και στη συνέχεια από τους Ιταλούς το 1912. Αν και η διαμονή των Ιταλών δεν είναι τόσο πολύ όσο των Τούρκων, επέφερε μεγάλες και καθοριστικές αλλαγές στο νησί. Ακολουθούν επιπλέον άλλες κατακτήσεις, όπως αυτή των Άγγλων και των Γερμανών, όμως η 7^η Μαρτίου του 1948 ορίζεται ως η μέρα απελευθέρωσης και ενσωμάτωσης της Ρόδου και της Δωδεκανήσου με την μητέρα Ελλάδα²⁴.

Το νησί της Ρόδου βρίσκεται, κατά σειρά μεγέθους, στην πρώτη θέση, σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου. Τα «Δωδεκάνησα» πήραν την επίσημη αυτή τους ονομασία από την Ιταλική διοίκηση το 1912. Νωρίτερα, όμως, χαρακτηρίστηκαν από τους Τούρκους στην γλώσσα τους, ως «τα προνομιούχα νησιά του Αρχιπελάγους» και, προσωρινά, στην ιταλική γλώσσα ως τα «Ιταλικά νησιά του Αιγαίου». Τα Δωδεκάνησα δηλώνουν το σύμπλεγμα των νησιών του Νοτιοανατολικού Αιγαίου αποτελούμενο από την Αστυπάλαια, Κάλυμνο, Κάρπαθο, Κάσο, Κω, Λέρο, Νίσυρο, Πάτμο, Ρόδο, Τήλο, Χάλκη και Καστελλόριζο.

Ο όρος «βυζαντινή μουσική» εμπεριέχει διάφορους τύπους μουσικής (π.χ. εκκλησιαστική, κοσμική, λόγια, δημώδη μουσική κτλ.), οι οποίοι εξελίχθηκαν μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (324-1453)²⁵. Οι λόγοι που πολλές φορές ο όρος αυτός συσχετίζεται με την εκκλησιαστική μουσική αφορούν τον Βυζαντινό τύπο που διατήρησε μουσικά πρώτη η Ορθόδοξη εκκλησία, με αποτέλεσμα η βυζαντινή μουσική να συνδέεται άμεσα με την Ψαλτική Τέχνη, και ειδικότερα με την Ελληνική Εκκλησιαστική μουσική²⁶.

²⁴Κυριάκος Φίνας, *Λίνδος, παιδεία και πολιτιστική πορεία: Η συμβολή της εκκλησίας* (Αθήνα: Κάμειρος, 2015), 500.

²⁵Αλεξάνδρου, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή μουσική*, 11.

²⁶Ο.π., 12.

2.2 Η διάδοση του Χριστιανισμού

Ο Χριστιανισμός από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής του προσέφερε γόνιμο έδαφος ώστε να δημιουργηθούν πολιτισμοί που φέρουν έντονα χριστιανικά χαρακτηριστικά. Οι πρώτες αναφορές για την άφιξη του Χριστιανισμού στο νησί της Ρόδου παρατίθενται στις «Πράξεις των Αποστόλων» και πιο συγκεκριμένα σχετίζονται στο ταξίδι του Απόστολου Παύλου κατά την τρίτη αποστολική περιοδεία του το 53-57μ.Χ. Ο Παύλος μέσα από ένα μακρύ ταξίδι σε μέρη όπως η Γαλατία, η Φρυγία, η Ασία, η Μακεδονία, η Τρωάδα, η Μυτιλήνη, η Χίος, η Σάμος, η Μίλητος, η Κως, πέρασε από τη Ρόδο, από εκεί πήγε στα Πάταρα και κατέληξε στα Ιεροσόλυμα, με σκοπό να μεταφέρει το μήνυμα του Χριστιανισμού σε όλους τους προορισμούς του²⁷.

Ακόμη, κατά παράδοση μαρτυρείται ότι η επίσκεψη του Απόστολου Παύλου δεν περιορίστηκε μόνο στην πόλη της Ρόδου, αλλά φιλοξενήθηκε και στο χωριό της Λίνδου. Αναλυτικότερα, ο Παύλος και η συνοδεία του, μετά από το μακρύ ταξίδι που αναφέρθηκε παραπάνω, έφτασαν στα Ιεροσόλυμα κατά την εορτή της Πεντηκοστής. Όμως, η διαμονή του Παύλου εκεί διακόπηκε, καθώς συνελήφθη από τον Χιλιάρχο της πόλης των Ιεροσολύμων, ο οποίος κατά το πρότυπο του Πόντιου Πιλάτου, έστειλε τον Παύλο για να δικαστεί στη Ρώμη μαζί με 250 συγκατηγορούμενους του. Το πλοίο που μετέφερε τον Παύλο και τους συγκαταρούμενους είχε ως τελικό προορισμό την Ρώμη. Κατά την διάρκεια, όμως, του ταξιδιού αντιμετώπισε δύσκολες καιρικές συνθήκες με μία ερμηνεία να είναι ότι, πριν πλεύσουν στην Κρήτη, πέρασαν από το μικρό λιμάνι της αρχαίας Κωμόπολης της Λίνδου και συνέχισαν προς την Μάλτα. Οι Λίνδιοι κάτοικοι προς τιμή του Απόστολου Παύλου, που πέρασε από το χωριό τους, έχτισαν έναν μικρό ναό δίπλα στο μικρολίμανο της Λίνδου²⁸.

2.3 Η πορεία του Χριστιανισμού στη Βυζαντινή (300-1309μ.Χ.) και Ιπποτική περίοδο (1309-1522μ.Χ.)

Το Βυζάντιο, ως επόμενο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, είναι μια περίοδος με ιδιαίτερα γεγονότα. Όταν ο Χριστιανισμός άρχισε να εξαπλώνεται, αποτέλεσε μέσο στήριξης για πολλές κοινωνίες, καθώς η μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα περιλαμβάνει

²⁷Σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη: «Ὡς, δὲ ἐγένετο ἀναχθῆναι ἡμᾶς, ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν, εὐθυδρομήσαντες ἤλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἑξῆς εἰς τὴν Ρόδον, κάκειϋθεν εἰς Πάταρα» (Πράξεις Αποστόλων, Κεφάλαιο ΚΑ' 1).

²⁸Κατά τον Κυριάκο Φίνα: «Μα και η παράδοση ακριβώς εκεί ακριβώς καταλήγει: Στη Λίνδο, το πλοίο που μετέφερε τον Παύλο και τους λοιπούς φυλακισμένους θα πρέπει να μπήκε στο λιμάνι της αρχαίας Κωμόπολης, προτού πορευθούν για την Κρήτη και στη συνέχεια τη Μάλτα. Και από εκεί, με τρίμηνη καθυστέρηση, λόγω καιρού, έφτασαν στη Ρώμη» (Φίνας, Λίνδος, παιδεία και πολιτιστική πορεία, 96). Πρβλ. Πράξεις των Αποστόλων Κ' 2-28 και ΚΔ' 1.

πολλές αλλαγές και δυσκολίες²⁹. Ειδικότερα, τον 3^ο αιώνα εντοπίζεται στη Ρόδο χριστιανική κοινότητα με αρχιεπίσκοπο τον Φωτεινό. Η Ρόδος γύρω στο 300 π.Χ. έγινε «Μητρόπολις» των νησιών με 12 Επισκοπές στη δικαιοδοσία της. Τον 9^ο αιώνα οι Επισκοπές έγιναν 15, με αποτέλεσμα η Ρόδος να έχει την 26^η θέση σε σύνολο 28 Μητροπόλεων του Οικουμενικού πατριαρχείου³⁰. Επομένως, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποτελεί το θρησκευτικό κέντρο της Ρόδου και ο μητροπολιτικός θρόνος «είχε μια σειρά ανάλογη με τον αριθμό των μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου»³¹. Λόγω, όμως, της έλλειψης γραπτών πηγών, υπάρχει απουσία συσσωρευμένης πληροφόρησης σχετικά με την περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και δυσκολία «συνθετικής μελέτης»³².

Στη συνέχεια, η ιδιαίτερη γεωγραφική θέση της Ρόδου προσελκύει τους Ιωαννίτες Ιππότες, με αποτέλεσμα από το 1309 έως και το 1522 να εγκατασταθούν στην Ρόδο. Αν και για τους Έλληνες ορθόδοξους δόθηκε η δυνατότητα να διατηρήσουν την θρησκεία τους, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρόδου παύει να βρίσκεται πλέον υπό την σκεπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο συνεχίζει να χειροτονεί τους μητροπολίτες της στην Κωνσταντινούπολη. Κυρίαρχο ρόλο κατέχει ο Πάπας και η Ρωμαιοκαθολική εκκλησία, αναθέτοντας στο Τάγμα των Ιπποτών την διαχείριση των θρησκευτικών ζητημάτων³³. Παρ' όλες τις απαγορεύσεις της εποχής αυτής, «οί Έλληνες τῆς Ρόδου, καὶ τῶν νησιῶν ἔμειναν πάντα ἐνωμένοι ψυχικὰ μὲ τὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἔστω κι' ἂν διακόπηκε κάθε ἐπικοινωνία μαζί της. Ὅλες οἱ πνευματικὲς ἐκδηλώσεις καὶ τὰ ἔργα τέχνης ἔχουν πρότυπο τὸ Βυζάντιο. Ὁ βασιλιάς, τὰ παλάτια, οἱ Βυζαντινοὶ ἄρχοντες, ἔχουν τὴν πρώτη θέση στὴν ποίηση τῆς Ρόδου, οἱ Ἐκκλησίες σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς Ἰπποτοκρατίας χτίζονται μὲ τὸ Βυζαντινὸ ρυθμὸ κι' ἀκολουθοῦν τὴ Βυζαντινὴ διάταξη στὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση»³⁴.

²⁹Κατά τον Τηλέμαχο Λουγγή: «Έτσι, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, με τη μετατροπή των πόλεων σε κάστρα και σε κωμοπόλεις, ήδη, προσεγγίζουμε την εξωτερική μορφή της μεγάλης αγροτοποίησης της κοινωνίας που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Είναι μια μετάβαση από τον κόσμο των λαμπρών κτισμάτων και τις υψηλού επιπέδου προδιαγραφές στον κόσμο της απομόνωσης και της εσωτερικεύσης» [Βυζαντινό κράτος και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας (Αθήνα: Ηρόδοτος/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003), 90].

³⁰Φίνας, Λίνδος, παιδεία και πολιτιστική πορεία, 84.

³¹Χριστόδουλος Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου: Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*, 1948, 2^η έκδ. (Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 1994), 336, 339.

³²Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και η ιστορία της: από τα βυζαντινά χρόνια ως την ενσωμάτωση με την Ελλάδα* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994), 373.

³³Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 271, 331.

³⁴Ο.π., 288.

2.4 Επί Τουρκοκρατίας (1522-1912)

Η Εκκλησία της Ρόδου με την Τούρκικη κατοχή, το 1522, παύει πλέον να δέχεται την επέμβαση της Παπικής εκκλησίας και επιστρέφει στο αρχικό της κέντρο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο³⁵. Οι Οθωμανοί, μετά την κατάληψη των νησιών, αναγνώρισαν και αποκατέστησαν τους εκπροσώπους του Κλήρου της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στη θέση τους. Από τα νησιά των νοτίων Σποράδων, η Ρόδος και η Κως υποτάχθηκαν, κατόπιν της πολιορκίας τους, από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Σουλείμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς, ενώ τα υπόλοιπα νησιά, δηλαδή η Πάτμος, η Λέρος, η Κάλυμνος, η Αστυπάλαια, η Νίσυρος, η Τήλος, η Σύμη, η Χάλκη, η Κάρπαθος, η Κάσος και το Καστελλόριζο παραδόθηκαν οικειοθελώς. Οι κάτοικοι των νησιών αυτών, εκτός της Ρόδου και της Κώ, παρακάλεσαν τον κατακτητή τους να μην αφομοιωθούν με τα άλλα δυο νησιά, καθώς ήταν άγονο το έδαφος τους. Ζήτησαν, όμως, να τους παραχωρήσει διοικητικά και οικονομικά προνόμια προκειμένου να είναι σε θέση να επιβιώσουν. Η πρωτοβουλία αυτή ξεκίνησε από τη Σύμη, η οποία υποτάχθηκε σε συμφωνία με τον κατακτητή της Ρόδου, για την αναγνώριση αυτού του προνομιακού καθεστώτος, στην οποία προσχώρησαν με τα άλλα νησιά των Νότιων Σποράδων³⁶.

Προκειμένου να ενισχυθεί η εσωτερική οργάνωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και να ρυθμιστεί ο τρόπος διακυβέρνησης της, βασίστηκε σε ένα αποκεντρωμένο διοικητικό σύστημα³⁷. Αυτός είναι ο γενικότερος τρόπος διακυβέρνησης των υποδούλων και αφορά μη μουσουλμανικές κοινότητες, που προσδιορίζονται από την θρησκεία τους και ζουν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπό την ηγεσία του θρησκευτικού της ηγέτη³⁸. Αν και ο 16ος αιώνας είναι μια δύσκολη περίοδος για ολόκληρο το νησί, καθώς οι κάτοικοι του έχουν εξαντληθεί από την συνεχή πολιορκία, τους πολέμους και τη σκλαβιά, η προνομιούχα χάρη του Σουλτάνου στους νησιώτες εγείρει την έναρξη της εκπαιδευτικής δράσης. Παράλληλα, με την αφύπνιση της εμπορικής δραστηριότητας των κατοίκων της Δωδεκανήσου αρχίζει σταδιακά η πολιτιστική πρόοδος και η άνθηση της Παιδείας στο χώρο των Νοτίων Σποράδων. Το εμπόριο και η ναυτιλία δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την καλλιέργεια των γραμμάτων στην Ρόδο καθώς: «Κατὰ τοὺς ἐσχάτους τῆς τουρκοκρατίας χρόνους ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Ρόδῳ δὲν εὐρίσκετο ἐν θαλερᾷ καταστάσει, ὡς θὰ ἀποπειραθῶμεν νὰ ἀναπαραστήσωμεν διὰ μέσου πενιχρῶν, ἐν κώδιξι καὶ ἐν ἄλλαις, δίκην ψυχίων, ἀπαντώσαις σημειώσεσιν, εἰδήσεων ἱστορικῶν»³⁹.

³⁵Ο.π., 292.

³⁶Εμμανουήλ Καριώτης, *Συμπληρωματικές σελίδες των αγώνων για τη διάσωση και επικύρωση του καθεστώτος της μακτού δωδεκανήσου*, τόμος ΣΤ΄ (Αθήνα: Δωδεκανησιακά Χρονικά, 1977), 32.

³⁷Γιώργος Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση: οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας* (Αθήνα: Λιβάνης-Νέα σύνορα, 1982), 192.

³⁸Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση*, 192.

³⁹Ευαγγελίδης, *Ροδιακά*, 123-124.

Η πνευματική δράση στο νησί της Ρόδου ενισχύθηκε υπό την καθοδήγηση της Εκκλησίας. Κατά την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας η διαδικασία εκμάθησης των γραμμάτων αφορούσε κυρίως τα αγόρια, με δάσκαλο τους τον ιερέα της τοπικής ενορίας μέσα στον χώρο του ναού⁴⁰. Δυστυχώς, όμως τα διάφορα γεγονότα στην ιστορία της Ρόδου με τη συνεχή πολιορκία της από ξένους κατακτητές, επιφέρουν επιπτώσεις σε αυτό το πολύ σημαντικό κομμάτι του πολιτισμού, την παιδεία, για την οποία θα γίνει περαιτέρω αναφορά στο ακόλουθο κεφάλαιο.

⁴⁰Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία*, 33-34.

Κεφάλαιο 3^ο

Ιδιαίτερο μέρος της βιβλιογραφικής επισκόπησης εστιάζει στη σύντομη μελέτη της Παιδείας στην Ρόδο. Αν και το πρώτο διάστημα της Τουρκοκρατίας δυστυχώς δεν ρίχνει φώς στο ιδιαίτερο αυτό κομμάτι του πολιτισμού, η μελέτη της ακόλουθης πορείας γίνεται εκτενέστερη. Το τρίτο κεφάλαιο αποτελείται από δυο υποκεφάλαια, στα οποία επιδιώκεται να συγκεντρωθούν στοιχεία για την εξέλιξη και την οργάνωση της παιδείας, γενικά, αλλά και ειδικά στην Ρόδο.

3.1 Τα πρώτα βήματα αναδιοργάνωσης της εκπαίδευσης

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, η κατάσταση της Παιδείας βρίσκεται υπό πλήρη σύγχυση. Η Κωνσταντινούπολη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο λειτουργούν ως αφετηρία κάθε μορφής παιδείας στον ελλαδικό χώρο. Όπως αναφέρει και ο Γριτσόπουλος, «δέν γνωρίζομεν πολλά και άσφαλή διὰ τήν ὀργάνωσιν τῆς παιδείας εἰς τὰς ἐπαρχίας μετὰ τὴν ἐθνικὴν συμφορὰν. Βεβαίως, διὰ τὰς πρώτας στιγμὰς μετὰ τὴν Ἄλωσιν, δέν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεταί λόγος περὶ ὀργανώσεως οποιασδήποτε μορφῆς Παιδείας πέραν τῆς πρωτεύουσας. Φυσιν ἦτο νὰ βραδύνη ὁ ἄνεμος νὰ φέρῃ τοιοῦτο μήνυμα εἰς μίαν ἐπικράτειαν, ὅπου ἄλλοι παράγοντες ὑπῆρξαν ρυθμισταὶ τῆς νέας ζωῆς»⁴¹.

Ο ρόλος της Εκκλησίας, όπως σε όλα τα εδάφη της πρώην Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, παρομοίως και στα νησιά της Δωδεκανήσου, είναι για αιώνες κυρίαρχος. Το μέλλον της πνευματικῆς ζωῆς στηρίζεται στην παρουσία της και εκπροσωπείται από τον τοπικό της ιερέα, όταν κάθε ἄλλη μορφή εξουσίας απουσιάζει. Γενικότερα, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικῆς κυριαρχίας, η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία ταυτίζεται για τους Ἕλληνες με μία μορφή ανώτατης εξουσίας. Τα μοναστήρια και οι εκκλησιαστικοὶ χώροι αποτελοῦν φορέα μίας στοιχειώδους μορφῆς εκπαίδευσης. Μία μορφή της παιδείας παρουσιάζεται αναλυτικὰ στο παρακάτω απόσπασμα: «Γνωρίζομεν ὅτι τὰ ‘κοινὰ γράμματα’ ἐδίδασκον οἱ ἱερεῖς, κυρίως, καὶ οἱ ‘γραμματοδιδάσκαλοι’. Γνωστὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ διδασκαλία ἦταν διδασκαλία στὶς ἐκκλησίες καὶ ‘κατ’ οἶκον’. Κύριον δὲ περιεχόμενον καὶ ἐπιδιώξή της ἦταν ἡ μάθησις ἀπὸ τοὺς νέους τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς καὶ ἀναγνώσεως [...]. Ἡ μορφή δηλαδὴ τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τοὺς πρώτους κυρίως χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας[...] μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ σὰν θρησκευοκρατούμενη, σὰν ἐκκλησιαστικὴ»⁴². Ως εκ τούτου, η διδασκαλία πραγματοποιεῖται μέσω κληρικῶν με ελάχιστη μόρφωση, οἱ οποίοι βοηθοῦσαν τοὺς ἀναγνώστες και τοὺς ψάλτες τῆς ἐκκλησίας, καθὼς ἀπὸ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης μέχρι και τὸν 18ο αἰῶνα δὲν μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξη σχολείων.

⁴¹Τάσος Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη του γένους σχολή*, τόμ.Α' (Αθήνα: Γ.Φέξη, 1996), 53, ὅπως αναφέρεται στο Βεργωτῆς, *Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν νήσον ρόδον*, 18-19.

⁴²Σίμος Συμεωνίδης, *Τὰ γράμματα στο νησί τῆς Σίφνου (1650-1833)*(Πειραιάς: 1962), 10-11, ὅπως αναφέρεται στο Βεργωτῆς, *Ἡ ἐκπαίδευση στο κοινὸ τῆς Ρόδου κατὰ τὴν Οθωμανοκρατία*, 37.

Οι πρώτες αναφορές για την διαδικασία μάθησης, πριν ακόμη εντοπιστεί οργανωμένο σχολείο στην Ρόδο, φαίνεται να έχουν άμεση σχέση με την χρήση της ψαλτικής τέχνης, στην οποία έρχονται σε επαφή από μικρή ηλικία οι μαθητές. Δηλαδή, «Μαθαίνουν τα πρώτα γράμματα και τα εκκλησιαστικά βιβλία δίπλα σε άλλους κληρικούς που τους διδάσκουν στις εκκλησίες και στα άλλα μοναστήρια, μία συνήθεια της Βυζαντινής εποχής κι έχουν προορισμό να τους βοηθούν σαν αναγνώστες και ψάλτες στις θρησκευτικές τελετές κι αργότερα να τους διαδεχθούν στο λειτούργημα τους. Ο διάκος, δηλαδή ο αναγνώστης και ο παππάς εξακολουθούν να είναι τα ζηλευτά αξιώματα της εποχής εκείνης»⁴³.

Ήδη πριν από την Άλωση, η συνήθεια αυτή («Μαθαίνουν τα πρώτα γράμματα και τα εκκλησιαστικά βιβλία δίπλα σε άλλους κληρικούς που τους διδάσκουν στις εκκλησίες και στα άλλα μοναστήρια»), συναντάται στους ναούς και τις μονές της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή, παρέχεται οργανωμένη διδασκαλία, με υποχρέωση των κληρικών να μεταδίδουν την γνώση στους μαθητεύομενους τους⁴⁴. Η διδασκαλία αφορούσε την εκμάθηση των *[ιερών ή θείων γραμμάτων]* ή όπως αναφέρεται σε άλλη πηγή των *[στοιχειωδών γραμμάτων]*⁴⁵. Επιπρόσθετα, η εκπαιδευτική ύλη είναι εκκλησιαστικού περιεχομένου, όπως η εκμάθηση «ύμνων», «ψαλμών», «κανόνων» και «ακολουθιών»⁴⁶. Για παράδειγμα, στους διάφορους τόπους εκμάθησης της Κωνσταντινούπολης, ο Βυζαντινός μαθητής προετοιμάζεται από μικρή ηλικία, συνήθως 5 ετών⁴⁷, «για το απαιτούμενο δίπτυχο ήθους και γνώσης, βιώνοντας ταυτόχρονα τα τελούμενα καθώς μαθήτευε μέσα από αυτά»⁴⁸.

Όπως τεκμηριώνεται μέσα από έγγραφα στη Ρόδο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τα *θεία και ιερά γράμματα* αποτελούν την βάση για την αναγέννηση της παιδείας. Συναντάται, δηλαδή, μια ιδιαίτερη σύνδεση, κατά την διάρκεια της λατρείας, με την διδασκαλία, για την οποία θα γίνει εκτενής επεξήγηση σε επόμενο κεφάλαιο⁴⁹.

Δυστυχώς, όμως, η ιστορία στερείται ένα μεγάλο κομμάτι περαιτέρω γνώσης για τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Ρόδο συνυπολογίζοντας τις ελλείψεις πηγών που προκαλούνται από την καταστροφή των αρχείων της Ιεράς

⁴³Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 486 (Η επισήμανση με έντονη γραμματοσειρά έχει γίνει από την γράφουσα).

⁴⁴Πληροφορούμαστε για τρία «επίπεδα» μαθητών αυτά «των αρχαρίων[...], δασκάλων των αρχαρίων[...] και των εμπειροτέρων» στο Ευαγγέλια Σπυράκου, *Οι χοροί ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση* (Αθήνα: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, 2008), 522.

⁴⁵Σπυράκου, *Οι χοροί ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση*, 522.

⁴⁶Για μία πιο αναλυτική περιγραφή των εννοιών που αναφέρθηκαν, βλ. Αντώνιος Αλυγιζάκης, *Θέματα εκκλησιαστικής μουσικής* (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 1993), 71, 82, 90.

⁴⁷Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α1 (έν Αθήναις: 1948), όπως αναφέρεται στο Σπυράκου, *Οι χοροί ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση*, 523.

⁴⁸Σπυράκου, *Οι χοροί ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση*, 522.

⁴⁹Βλ. στην παρούσα εργασία, 27.

Μητροπόλεως Ρόδου το 1825-1829⁵⁰. Όμως, γεγονότα που έχουν καταγραφεί και αφορούν το νησί της Πάτμου έχουν άμεση σχέση και με τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου. Επομένως, τόσο για την εκκλησιαστική ζωή του κάθε νησιού και για τις εκπαιδευτικές του ενέργειες συμπεραίνεται ότι, εκτελούνταν από τους «κατά τόπους εκπροσώπους του ιερατείου της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας»⁵¹, με τους κατακτημένους να δέχονται τα φώτα της παιδείας.

3.2 Η Οργάνωση της γενικής εκπαίδευσης στην Ρόδο

Με την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) ευνοείται η ανάπτυξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και, κατά συνέπεια, η ίδρυση σχολείων σε διάφορα νησιά της Δωδεκανήσου⁵². Συνεπώς, εισέρχεται στην Παιδεία ένα πιο συστηματικό περιεχόμενο, πάντα με τον έλεγχο της Εκκλησίας. Η Εκκλησία αναλαμβάνει να ενσωματώσει τα σχολεία στις προτεραιότητες της, με στόχο οι μαθητές να αναπτύξουν τις δεξιότητες τους στην στοιχειώδη ανάγνωση και γραφή, αλλά και να εξελιχθούν σε κύρια μελλοντικά στελέχη της.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα για το νησί ενισχύεται από την αναφορά λειτουργίας σχολείου στο χωριό της Λίνδου το 1757⁵³, αλλά και από την ύπαρξη χειρογράφων εκκλησιαστικών βιβλίων, όπως συνάγεται από τον Πατούρη: «Στο χωριό Λίνδος της Ρόδου διασώζονται χειρόγραφα εκκλησιαστικά βιβλία με ημερομηνίες γραφής τους τα έτη 1598, 1674 και άλλα, χωρίς αντίστοιχη σημείωση χρονικού προσδιορισμού. Η ύπαρξη των βιβλίων αυτών μας παρέχει ενδείξεις ότι στη Λίνδο κατά το 16ο και το 17ο αιώνα πρέπει να υπήρξε κάποια μορφή εκπαιδευτική δραστηριότητα, διότι ακόμη και αν υποθέσουμε ότι τα βιβλία αυτά αντιγράφησαν εκτός του χωριού της Λίνδου ή και εκτός της νήσου της Ρόδου, στη Λίνδο υπήρχαν ιερείς οι οποίοι γνώριζαν ανάγνωση, προκειμένου να μπορούν να διαβάσουν τα βιβλία και επομένως οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι πολύ πιθανόν να απόκτησαν τη γνώση του μηχανισμού της ανάγνωσης σε σχολείο του χωριού της Λίνδου και οι ίδιοι εν συνεχεία δίδασκαν τις γνώσεις τους σε παιδιά του χωριού τους»⁵⁴.

⁵⁰Ευαγγελίδης, *Ροδιακά*, 124.

⁵¹Πατούρης, «Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή», 69.

⁵²Παρουσιάζονται ενδεικτικά σχολές και σχολεία της Δωδεκανήσου: «1. Η Πατμιάδα Σχολή στην Πάτμο (1713) 2. η Σχολή της Αγίας Μαρίνας στη Σύμη (1765) 3. το Σχολείο του Δαμασκηνού στη Λέρο (1724) 4. σχολείο στο χωριό Λίνδος της Ρόδου (1757) 5. σχολείο στη νήσο Κω (1773) 6. σχολείο στην Κάλυμνο (1780) κ.ά.» (Πατούρης, «Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τουρκική κατοχή», 237).

⁵³Ευαγγελίδης, *Ροδιακά*, 124.

⁵⁴Πατούρης, «Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή», 69.

Από το 1821 και έπειτα, δηλαδή μετά την Ελληνική επανάσταση συναντάμε επίσημα οργανωμένη παιδεία στην Ρόδο. Το 1832, ο νέος μητροπολίτης Ρόδου Παΐσιος Καμπάνης⁵⁵ ιδρύει ένα νέο σχολείο, στο οποίο χρησιμοποιείται η *Αλληλοδιδασκτική μέθοδος*⁵⁶, η εφαρμογή της οποίας διατηρείται ακόμη και μετά το 1900 στην Λίνδο και αποδεικνύεται με την έγγραφη μαρτυρία του Κυριάκου Φίνα: «*Επί του προκειμένου, έρχονται στη μνήμη τα λόγια του μακαρίτη πατέρα μου: Κυριάκο, μου είχε πει, όταν κάναμε λόγο για το σχολείο της Λίνδου: 'Τα λίγα γράμματα που ξέρω μου τα έμαθε ο Παπαθεοδόσης. Ήταν σε τάξη μεγαλύτερη από μένα, καλός μαθητής και τον έβαζε ο δάσκαλος να κάνει μάθημα στους μικρότερους'*»⁵⁷.

Γύρω στο 1854 πληροφορούμαστε ότι λειτουργούν δύο σχολεία, το ένα στο νέο Μάρας και το άλλο στη Μητρόπολη Ρόδου⁵⁸. Επίσης, κοντά σε εκείνο το χρονικό διάστημα υπάρχουν σχολεία στο χωριό της Αρχάγγελου και στο χωριό της Κατταβιάς, με περιορισμένο, όμως, χρόνο λειτουργίας⁵⁹. Από το 1876 και μετέπειτα, ενισχύεται η εντατική δημιουργία σχολείων στην Ρόδο, χάρη στον τότε Μητροπολίτη Ρόδου Γερμανό, τον υπεύθυνο λειτουργίας τους⁶⁰.

Η συνέχεια της εκπαιδευτικής ιστορίας περιλαμβάνει τον πολλαπλασιασμό των σχολείων, καθώς και την ίδρυση κατηχητικών, βυζαντινής μουσικής σχολής, παρθεναγωγείου κ.ά.⁶¹. Η δημιουργία των κατηχητικών είναι ένα κεφάλαιο, το οποίο θα μας απασχολήσει, καθώς συνδέεται άμεσα με την εκπαίδευση στη βυζαντινή μουσική⁶². Στο παρελθόν, το Κατηχητικό υπήρξε τόπος φωτισμού και διεύρυνσης του πνευματικού ορίζοντα των πιστών, άλλοτε όμως, και μετάδοσης γραμματικών γνώσεων (στο Κρυφό Σχολείο η διδασκαλία της γλώσσας γινόταν με την Βίβλο και το Ψαλτήρι)⁶³. Μέσα από την σύντομη εξιστόρηση των προηγούμενων

⁵⁵Κατά τον Γεράσιμο Δρακίδη ιδρυτής της αλληλοδιδασκτικής σχολής ήταν ο: «*Παΐσιος Καμπάνης διωρίσθη έκ νέου Μητροπολίτης Ρόδου μέχρι τοῦ ἔτους 1836. Κατά τὸ ἔτος 1833 ἀνωκοδομήσατο δι' ἰδίων ἀποκλειστικῶς ἐξόδων τὴν ἐν Ρόδῳ Ἀλληλοδιδασκτικὴν Σχολήν*», [Ο Σουκιουρμπέης: *Ροδιακά ιστορικά θρύμματα και ανέκδοτα του 21* (Αθήνα: Ἄγκυρα, 1921), 14].

⁵⁶Επεξήγηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου κατά τον Ιωάννη Παπαχριστοδούλου: «*Από το 12' αιώνα και τις αρχές του 1Η' αιώνα είναι σε μεγάλη χρήση η αλληλοδιδασκτική λεγόμενη μέθοδος, που μεταφέρθηκε από το εξωτερικό στην Ελλάδα και τα τουρκοκρατούμενα μέρη. Σύμφωνα μ' αυτή οι καλύτεροι και νοημονέστεροι μαθητές υποβοηθούν τους αδυνατώτερους με την καθοδήγηση του δασκάλου [...]. Στην Ρόδο συνηθιζόταν ακόμα και μετά το 1900 στα χωριά που είχαν έναν μόνο δάσκαλο και δεν επαρκούσε να διδάσκη σ' όλες τις τάξεις*» (Ιστορία της Ρόδου, 493).

⁵⁷Φίνας, *Η παιδεία στη Λίνδο τα χρόνια της σκλαβιάς*, 17. Για το θέμα εφαρμογής της μεθόδου στα Δωδεκάνησα ο Κωνσταντίνος Πατούρης μας πληροφορεί ότι: «*Το 19ο αιώνα εισήχθηκε στα σχολεία της Δωδεκανήσου η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, η οποία είχε εφαρμοστεί στην Πατμιάδα ήδη από τον Μακάριο Καλογερά και τους διαδόχους του*» («Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή», 78).

⁵⁸Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό την Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, 38.

⁵⁹Βεργωτής, *Η εκπαίδευσις εις την νήσον ρόδον*, 28.

⁶⁰Ο.π., 29.

⁶¹Ο.π. 53-63.

⁶²Βλ. στην παρούσα εργασία, 31.

⁶³Φίνας, *Η παιδεία στη Λίνδο*, 18.

κεφαλαίων για την ιστορική και εκπαιδευτική πορεία της Ρόδου, γίνεται φανερός ο άμεσος συσχετισμός του τρόπου διδασκαλίας που χρησιμοποιούν οι Ρόδιοι εκπαιδευτικοί με αυτόν της παραδοσιακής διδασκαλίας της βυζαντινής μουσικής στους Βυζαντινούς χορούς. Ο συσχετισμός αυτός θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στο ακόλουθο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 4^ο

Στο κεφάλαιο αυτό θα επεξηγηθεί ποιος ήταν ο τρόπος διδασκαλίας στο Βυζάντιο και πώς επηρεάστηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Ακόμη, επιδιώκεται να εντοπιστούν στοιχεία που φανερώνουν την διατήρηση και μίμηση του παραδοσιακού τρόπου διδασκαλίας των Βυζαντινών από του Ροδίτες.

4.1 Οι Βυζαντινοί χοροί και η παραδοσιακή διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής

Η Κωνσταντινούπολη διαθέτει μια πλούσια ιστορία εξέλιξης των Βυζαντινών χορών, όπου για να γίνει κάποιος μέλος πρέπει να καθοδηγηθεί από την εκκλησία, η οποία αναλαμβάνει την εκπαίδευση και προετοιμασία του⁶⁴. Οι μαθητές, ήδη από την ηλικία των 5 ετών, με οδηγό τους το Ψαλτήρι για την εκμάθηση των συλλαβισμών, αλλά, και για τα πρώτα ακούσματα των ψαλμών, εκπαιδεύονται, από την μία κατά την διάρκεια της Λατρείας και από την άλλη στα περιστύλια του ναού, τα οποία «*λειτουργοῦσαν παράλληλα καὶ ὡς διαρκῆ διδακτῆρια, βασισμένοι [οι Βυζαντινοὶ χοροὶ] στὴν ἀρχὴ τῶν Δαβιτικῶν χορῶν ποὺ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἕνα σύνολο ‘τελείων καὶ μανθανόντων’*»⁶⁵. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που μας περιγράφει η Σπυράκου για το Μέγα Ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης. Γενικότερα, το προπαρασκευαστικό κομμάτι της Εκπαίδευσης αναλαμβάνει ο *Εκκλησιάρχης* ή η *Εκκλησιάρχισα* ή ο *στουδιτικός Κανονάρχης* έχοντας ως υποχρέωση να διδάξει όλους τους μαθητές, από τους οποίους όσοι ήταν καλλίφωνοι, είχαν ειδικότερη καθοδήγηση⁶⁶.

Ιδιαίτερη επισήμανση επιβάλλεται να γίνει στην «*αρχή της μίμησης*» που χρησιμοποιείται, όταν δηλαδή οι μαθητές πρέπει να μιμούνται την ψαλμώδηση των διδασκάλων τους με ακρίβεια. Όπως μας αφηγείται ο Χρυσάνθος «*ὅτε δὲ καὶ οἱ μαθηταὶ τούτων ἐμελοποιοῦν, ἐμιμοῦντο τὸν τρόπον τῶν διδασκάλων*»⁶⁷ και «*Οἱ πρὸ ἡμῶν διδάσκαλοι σύμφωνοι ἦσαν ἀλλήλοις καὶ αὐτοῖς· καὶ οὐδὲν ἐν οὐδὲν διεφέροντο, τῷ πρωτοτύπῳ κανόνι τῆς ἐπιστήμης ἐπόμενοι*»⁶⁸.

4.2 Οι Βυζαντινοί χοροί κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, η ψαλτική τέχνη βρίσκεται σε μια δύσκολη κατάσταση, με έντονες αλλαγές στους Βυζαντινούς χορούς. Ειδικότερα, επηρεάστηκε η μέθοδος διδασκαλίας με θεωρητικές

⁶⁴Γρηγόριος Στάθης, *Οι Μέθοδοι της Ψαλτικής Τέχνης* (Αθήνα: 2001), 710-711, όπως αναφέρεται στο Ευαγγέλια Σπυράκου, *Οι χοροὶ των ψαλτῶν*, 517.

⁶⁵Σπυράκου, *Οι χοροὶ των ψαλτῶν*, 517.

⁶⁶Ο.π., 528.

⁶⁷Χρυσάνθου αρχιεπίσκοπου Δυρραχίου του εκ Μαδύρων, *Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικης* (Τεργέστη: 1832), 178,(§400), όπως αναφέρεται στο Σπυράκου, *Οι χοροὶ των ψαλτῶν*, 518.

⁶⁸Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν*, 178,(§400), όπως αναφέρεται στο Σπυράκου, *Οι χοροὶ των ψαλτῶν*, 518.

πραγματείες που πλέον απευθύνονται στον ήδη Διδάσκαλο και Ψάλτη, αντί του μαθητή⁶⁹.

Η στάση του Διαφωτισμού απέναντι στην περιορισμένης διάρκειας παιδείας δημιουργεί αντίθεση στη μακροχρόνια μαθητεία που καθιστά αναγκαία η παραδοσιακή διδασκαλία της Βυζαντινής μουσικής: «[...] άπλουστευθείσης τῆς Διδασκαλίας καὶ τῆς μουσικῆς παιδείσεως συντμηθείσης κατὰ πολὺ, ἢ ἔλλειψις τεχνικοῦ μέσου ἀποβαίνει βαθμηδὸν ἐπαισητοτέρα[...] Καὶ τέως μὲν ἡ ἔλλειψις αὕτη ἀπεπληροῦτο διὰ τῆς μακροχρόνου διδασκαλίας, ἣν ἀπῆτουν τα ἀρχαῖα συστήματα· ἡ φωνητικὴ παράδοσις διὰ τῆς μακρᾶς τριβῆς ἐνετύπον εἰς τὸ οὖς τοῦ διδασκομένου τοὺς τόνους [...], τὰς ὑφέσεις καὶ διέσεις τοῦ χρωματικοῦ γένους καὶ τὰ διαστήματα τοῦ ἐναρμονίου»⁷⁰.

Ακόμη, μετά την ίδρυση πατριαρχικών μουσικών σχολών το 1727, οι συνέπειες που υφίστανται οι Βυζαντινοί χοροὶ ἔχουν ἤδη απορροφηθεῖ στο ιδεολογικό υπόβαθρο και εξακολουθούν να εξελίσσονται, ὥστε γύρω στο 1883 παρατηρεῖται μία αδυναμία ως προς την ακριβή εκτέλεση των μελών ἀπὸ τους Δασκάλους. Το φαινόμενο αὐτὸ ἀναφέρεται σαφῶς στα μουσικά χειρόγραφα με διατυπώσεις ὅπως: «Καὶ εἰς μίαν γραμμὴν ψάλλονται ἀλλέως, καὶ εἰς ἄλλην ἀλλέως· καὶ εἰς ἓνα ἦχον ψάλλονται ἀλλέως, καὶ εἰς ἕτερον ἀλλέως καὶ εἰς διδάσκαλος τῆς αὐτῆς τέχνης τὴν λέγει ἀλλέως καὶ ἕτερος ἀλλέως»⁷¹ καὶ « τὸ ἔτζι τὸ ἔλεγεν ὁ διδάσκαλός μου· καὶ ὁ ἄλλος, ὁ ἐδικός μου δὲν το ἔλεγεν ἔτζι·»⁷². Συνεπῶς, ο πρωτοψάλτης ἐνός ναοῦ, ἀν καὶ μπορεῖ νὰ μὴ γνωρίζεθεωρητικὰ το ἀντικείμενο τῆς ψαλτικῆς γνωρίζεθε να ψέλνει με το λεγόμενον «ὑφος τῆς ἐκκλησίας»⁷³. Επιπλέον, κάπου στα μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, ἔχει ζητηθεῖ ἀπὸ τους ἴδιους τους ψάλτες για τὴν διευκόλυνση τους «νὰ συστηθῆ σύστημα χαρακτήρων ἀπλούστερον, μεθοδικώτερον, καὶ στοιχειῶδες, δι' οὗ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γράφηται κάθε εἶδος μελωδίας, καὶ νὰ μεταδίδωται ἀπαρασαλεύτως»⁷⁴.

Σημαντικῆς ἐπισήμανσης φέρει καὶ ἡ κατ' ἀνάγκη δημιουργία ἐιδικῆς κατηγορίας των υφιστάμενων ψαλτῶν-μουσικῶν . Η ἐιδικὴ κατηγοριοποίηση που γίνεται ἀπὸ τον Χρῦσανθο ἀναφέρεθε ὅθε: «Ὅσοι δὲ μελίζουσι κατ' ἐμπειρίαν, αὐτοὶ δὲν γνωρίζουσιν οὔτε τοὺς μουσικοὺς χαρακτήρας, οὔτε κἀνένα ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅσα διδάσκονται τεχνικῶς, ἢ ἐπιστημονικῶς εἰς τὴν Μουσικὴν· ἀλλὰ ἀπὸ πολλὴν ἄσκησιν καὶ τριβὴν τοῦ ψάλλειν, ἀπέκτησαν εὐκολίαν καὶ δεξιότητα, τοῦ νὰ μελίζωσι

⁶⁹Ο.π., 542-543.

⁷⁰Μουσικὴ Επιτροπὴ τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου, *Στοιχειῶδες Διδασκαλία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς ἐκπονηθεῖσα ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ Ψαλτηρίου ὑπὸ τῆς Μουσικῆς Επιτροπῆς τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν ἐτεὶ 1883* (Κωνσταντινούπολη: Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο, 1888), 10-11, ὅπως ἀναφέρεθε στο Σπυράκου, *Οὶ χοροὶ των ψαλτῶν*, 543-544.

⁷¹Σπυράκου, *Οὶ χοροὶ των ψαλτῶν*, 543.

⁷²Ο.π., 543.

⁷³Ο.π., 546-547.

⁷⁴Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν*, 48-49. ὅπως ἀναφέρεθε στο Σπυράκου, *Οὶ χοροὶ των ψαλτῶν*, 543.

τροπάρια κατά τούς όκτώ ήχους, όποιος προσπαθή»⁷⁵. Η κατάσταση αυτή εκτιμάται ότι έχει επηρεάσει και την μετάδοση του ηχητικού ακούσματος των ψαλμωδιών με αντίκτυπο και στις νεότερες γενιές. Επιβεβαιώνεται, ότι τα παιδιά με την παρουσία τους στον Πατριαρχικό ναό μετά το 1850 «μαθαίνουν από μνήμης τήν μουσική καθώς κανοναρχοῦν τὰ τροπάρια πού ήδη έχουν έκστηθίσει στό σχολείο τους. Επίσης, παραπέμπει στην εκπαιδευτική διαδικασία τόν καιρό τής Τουρκοκρατίας, όταν χρησιμοποιούσαν ως αλφαβητάρι τους τὸ Ψαλτήριο καί ὁ δάσκαλος ἦταν συχνά ψάλτης»⁷⁶.

Το 1880 εκδίδονται από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' δύο εγκύκλιοι με σαφείς οδηγίες προς τους Ιεροψάλτες της Κωνσταντινούπολης: «Οί χοροστατοῦντες πρέπει νά έκστηθίζωσι τὰ μέλη καί ψάλλωσιν αὐτὰ κατά γράμμα, ως εὔρηνται τονισμένα ἐν τοῖς μουσικοῖς βιβλίοις, εἰ δυνατὸν δε, νά έκστηθίζωσι καί τὰ κείμενα τῶν δεσποτικῶν και μεγάλων ἐορτῶν ἵνα μή ἀναγκάζωνται κύπτειν ἀτόπως καί φυλλομετρεῖν τὰς βιβλους καί αἰτιᾶσθαι τούς κανονάρχας διὰ τὰς ἐξ' ἀμελείας αὐτῶν προκυπτούσας χασμωδίας, τοῖς δὲ πρωτοπείροις ψάλταις παραγγέλλομεν ἐντόνως, ἵνα οὐδέποτε ψάλλωσί τι ἄνευ μουσικῆς βίβλου, ἕως οὔ ἡ πολυχρόνιοις ἄσκησις καί πείρα καταστήσῃ αὐτούς τοιοῦτους, ὥστε νά ψάλλωσιν ἀπταιστως καί μετὰ θαρρόους»⁷⁷. Με άλλα λόγια, διατυπώνεται μια εικόνα της πραγματικής κατάστασης που επικρατεῖ, με επιτακτική την ανάγκη σαφούς καθοδήγησης, στοχεύοντας την διευκόλυνση και την ενίσχυση της διδασκαλίας της ψαλτικής.

4.3 Η μαθησιακή διαδικασία στην Ρόδο

Κατά καιρούς, και ειδικότερα σε περιόδους αποδιοργάνωσης, η Ρόδος, όπως και άλλοι τόποι, πριν την συστηματοποίηση της Εκπαίδευσης αλλά και στα πρώτα βήματα επανασύστασης της, επιλέγει έναν τρόπο διδασκαλίας, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με το περιεχόμενο της Εκκλησίας. Η συνεχής πολιορκία της Ρόδου από ξένους κατακτητές αναταράσσει πολλά κομμάτια του πολιτισμού της και δημιουργεί την τάση υιοθέτησης νέων συνηθειών. Η ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων μαρτυριών που παρουσιάζονται παρακάτω έγκειται στον τρόπο με το οποίον προβάλλεται χαρακτηριστικά η περίπτωση διαχείρισης της παραδοσιακής διδασκαλίας της βυζαντινής μουσικής.

Η Εκκλησία αποτελεί το καταφύγιο των σκλαβωμένων Ελλήνων, καθώς διασφαλίζει την διατήρηση της γλώσσας και της ταυτότητας. Όπως έχει εντοπιστεί

⁷⁵Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν*, 18,182, όπως αναφέρεται στο Σπυράκου, *Οι χοροί των ψαλτών*, 548.

⁷⁶Αντώνιος Χατζόπουλος, «Η εκκλησιαστική μουσική παιδεία στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα» (ιδ.δ.διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Θεολογίας, 2000), 42,43, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/23085>.

⁷⁷Γεώργιος Παπαδοπούλου, *Συμβολαί εις την Ιστορίαν της παρ'ημίν εκκλησιαστικής μουσικής και οι από των αποστολικών χρόνων άχρι των ημερών ημών ακμάσαντες επιφανέστεροι μελωδοί, υμνογράφοι, μουσικοί και μουσικολόγοι* (Αθήνα: 1890), 429, όπως αναφέρεται στο Σπυράκου, *Οι χοροί των ψαλτών*, 549.

κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, έχουν δανειστεί τα πρότυπα διδασκαλίας που χρησιμοποιούν στην Κωνσταντινούπολη, ως πρότυπα μίμησης για την επανεκκίνηση και βελτίωση της μαθησιακής διδασκαλίας. Το ίδιο ισχύει και για το νησί της Ρόδου, όταν κατά την περίοδο κατάκτησης της από τους Τούρκους και στη συνέχεια από τους Ιταλούς, η στοιχειώδης εκπαίδευση των μαθητών της βασίζεται σε βυζαντινά κείμενα της εκκλησίας και την αποστήθιση τους, με την ψαλμωδική άσκηση να γίνεται μέσα στον χώρο της εκκλησίας.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται κάποια αποσπάσματα με διηγήσεις και μαρτυρίες που εντοπίστηκαν και φανερώνουν ένα μέρος του εκπαιδευτικού περιεχομένου της διδασκαλίας στην Ρόδο, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αλλά και της Ιταλοκρατίας. Η ανάγκη διάσωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς κάθε τόπου μέσα από την καταγραφή των εμπειριών είναι ένα κομμάτι το οποίο θα απασχολήσει την εργασία αυτή παρακάτω.

Το πρώτο απόσπασμα αναφέρεται στην περίοδο γύρω από το 1876, όταν η συστηματοποίηση της παιδείας ενισχύθηκε από τον Μητροπολίτη Ρόδου Γερμανό και μετέπειτα Οικουμενικό Πατριάρχη. Πριν την περίοδο αυτή, η μετάδοση της γραμματικής γνώσης γινόταν από τους γραμματοδιδάσκαλους, η οποία όπως φαίνεται συνεχίστηκε κατά παρόμοιο τρόπο και αργότερα: «*Να πως μας τα διηγείται ένας δάσκαλος, ο Κ.Γ. Χατζηπαπάκης, που ήταν μαθητής στα χρόνια αυτά: 'Στο χωριό μου, Κάστελλος, είχαμε ένα δάσκαλο στα εκκλησιαστικά, τον Ν. Αναστασιάδη, από τη Λίνδο, που μας δίδασκε και Γραμματική του Παν. Βενετοκλή. Σκοπός των σπουδών ήταν να γίνουν «διάκoi», δηλαδή αναγνώστες στην εκκλησία, ή ψάλτες κι απ' αυτούς γίνονταν έπειτα παπάδες ή γραμματοδιδάσκαλοι [δίδασκαν σε σπίτια, ιδιωτικά και τους πλήρωναν τα παιδιά]'*»⁷⁸. Αν και το απόσπασμα αυτό φαίνεται πως αναφέρεται σε χωριό της Κρήτης (Κάστελλος), το κομμάτι που μας απασχολεί αφορά την διδακτική προσφορά του Λίνδιου Χατζηπαπάκη. Συμπεραίνεται, ότι η Λίνδος έχει καταφέρει να αναδείξει αξιόλογους δασκάλους, ικανούς να μεταδώσουν τις γνώσεις τους στις νεότερες γενιές⁷⁹. Πολύ πιθανόν οι δάσκαλοι αυτοί να διδάχθηκαν μέσω του σχολείου που έχει εντοπιστεί το 1757 στη Λίνδο και η ζωή να τους οδήγησε μακριά από τον τόπο τους για να διαδώσουν τις γραμματικές τους γνώσεις. Χάρη σε αυτό, κατάφεραν να υποβοηθήσουν τον σκοπό της Εκκλησίας δηλαδή, να καλλιεργηθούν ως πιστοί ακόλουθοι της αλλά και να εξελιχθούν σε μόνιμα ή παροδικά στελέχη στα αναλόγια της.

Στη συνέχεια ακολουθεί το δεύτερο απόσπασμα το οποίο αναφέρεται στα πρώτα σχολεία που ίδρυσε ο Μητροπολίτης Γερμανός: «*Το σύστημα του πρωτόσχολου που δίδασκε τα μικρά παιδιά ήταν σε ημερήσια διάταξη. Ούτε τάξεις υπήρχαν, όπως ακούσαμε από τους γέρους μας. Φοιτούσαν 3-4 χρόνια, τους*

⁷⁸ Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 494, (Η επισήμανση με έντονη γραμματοσειρά έχει γίνει από την γράφουσα).

⁷⁹ Για περισσότερους λόγιους Ροδίτες, βλ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 486.

δίδασκαν όλο το έτος, χωρίς θερινές διακοπές και όταν οι γονείς των μαθητών έμεναν μέσα στους αγρούς μέρα νύχτα για το θειρισμό, τα παιδιά έμεναν μόνα στο σπίτι με καμιά γριά που τα περιποιόταν. **Μάθαιναν πρώτα την Οκτώμηχο, έπειτα το ψαλτήρι, συνήθιζαν να κανοναρχούν ή και να ψάλλουν στην Εκκλησία, να λένε το 'Πιστεύω', το 'πάτερ ημών' και τη σχετική περικοπή του 'Αποστόλου'.** Το αναγνωστικό ήταν για τα προχωρημένα παιδιά και η 'Χρηστομάθεια' αρχαίων μύθων για τους πρωτόσχολους που αποφοιτούσαν πια»⁸⁰. Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα η ύπαρξη των δασκάλων είναι περιορισμένη, για αυτό και συνεχίζει να εφαρμόζεται η χρήση του πρωτόσχολου. Αφορά το ικανότερο μαθητή μιας τάξης, σκοπός του οποίου είναι να διδάξει το αλφαβητάρι στους αρχαρίους⁸¹. Επίσης, το κανονάρχημα είναι ήδη σε χρήση από τους ναούς της Κωνσταντινούπολης και χρησιμοποιείται ως διδακτικό εργαλείο για την ερμηνεία και την εντατικότερη εκμάθηση των ύμνων⁸².

Ακολουθεί ένα τρίτο απόσπασμα αναφερόμενο στη διάρκεια της Ιταλοκρατίας, το οποίο, αν και είναι ήδη δημοσιευμένο από τον Κυριάκο Φίνα⁸³, ο ίδιος είχε την ευχάριστη διάθεση να μου το διηγηθεί από κοντά σε συνάντηση μας. Ειδικότερα, αναφέρεται σε ένα χαρακτηριστικό γεγονός που συνέβη κατά την διάρκεια τέλεσης της λατρείας σε εκκλησία της Λίνδου: **«Ενδεικτικό της αποτελεσματικής εργασίας που γινόταν στα κατηχητικά της περιόδου 1938-1943 είναι και το παρακάτω γεγονός: Όταν σε Θεία Λειτουργία ο Μητροπολίτης ρώτησε το παιδί που είπε τον «Απόστολο», 'Πού έμαθες να διαβάζεις;' εκείνο του απαντά: 'στον Παπά'. Ο Παπαθεοδώσης είχε επιβλητικό παράστημα και διέθετε αυστηρότητα. Απαγόρευε στους ψάλτες να διαβάζουν κάθε γιορτή και Κυριακή τον «Απόστολο», να λένε το «Πιστεύω» και το «Πάτερ ημών». Και υποχρέωνε τους μαθητές να κάνουν αυτή την δουλειά εκ περιτροπής. Ήταν στο σημείο αυτό ανυποχώρητος, είχε, φαίνεται, και αυστηρές εντολές για την υπόθεση αυτή και από τους Ανωτέρους του, από το Δεσπότη καθώς μας έλεγε, χαρακτηριστικά: πρέπει να συνέβη το Σεπτέμβριο του 1938-1939. Όταν ο μητροπολίτης Απόστολος Τρύφωνος ήρθε στη Λίνδο για την καθιερωμένη, τα χρόνια εκείνα, στην ύπαιθρο περιοδεία του. Στη λειτουργία άκουσε να διαβάζει τον Απόστολο ο αριστερός ψάλτης, ο μακαρίτης Αντώνιος Γανωτάκης. Ο μητροπολίτης παρατήρησε- και φαίνεται αυτό να έγινε σε αυστηρό τόνο- τον Παπαθεοδόση και μετά τη Θ. λειτουργία, όταν χτύπησε η καμπάνα και πήγαμε στο κατηχητικό, ο τελευταίος μας είπε, κάπως σε τόνο απολογητικό: 'Σήμερα, παιδιά, στο Ιερό με «μάλωσε» ο Δεσπότης. Μου επισήμανε ότι «τον Απόστολο» δεν πρέπει να τον λέγει ψάλτης αλλά τακτικά ένας από εσάς.**

⁸⁰Ο.π., 495.

⁸¹Ο.π., 495.

⁸²Δες υποκεφάλαιο 6.2.

⁸³ Ο Κυριάκος Φίνας γεννήθηκε το 1928 στη Λίνδο Ρόδου. Σπούδασε οικονομικά στην Ανωτάτη σχολή Οικονομικών Επιστημών και εργάστηκε ως δημοσιογράφος στην τοπική εφημερίδα Ρόδου «Πρόδος Δωδεκανήσου». Έχει εκδώσει είκοσι μια μελέτες κάποιες εκ των οποίων είναι δωδεκανησιακού ιστορικού περιεχομένου.

Γιατί ο Αντώνιας είναι ηλικιωμένος και δεν πρόκειται να μάθει τα γράμματα, Ανάγκη να μάθουν να διαβάζουν και να γράφουν Ελληνικά έχουν τα μικρά παιδιά'»⁸⁴. Παρόλο που υπάρχει ήδη πηγή με καταγεγραμμένες τις βιωματικές εμπειρίες παλιών κατηχητών που εντοπίστηκαν εν ζωή από τον Παπαδόπουλο⁸⁵, η ιδιαιτερότητα αυτού του αποσπάσματος αποκαλύπτει την επιρροή που έχει ασκηθεί από τον Μητροπολίτη Απόστολο Τρύφωνος στους νεότερους δασκάλους. Συγκεκριμένα, αναδεικνύει συνεχώς την ανάγκη της συνένωσης, σε αυτή την περίπτωση, της ελληνικής γλωσσικής διδασκαλίας με την βυζαντινή μουσική. Συνεπώς, ακόμη και με την ίδρυση σχολείων, η Εκκλησία παραμένει ένας αδιάρρηκτος δεσμός για την εκπαίδευση και την πορεία της.

Η συνένωση της γενικής εκπαίδευσης με την δυνατότητα χρήσης της βυζαντινής μουσικής εγείρει μία επιπλέον ανάγκη. Η ανάγκη αυτή αναγνωρίζεται από την υποστήριξη δημιουργίας εκπαιδευτηρίων, ενισχυμένα ειδικά με γνώστες της Βυζαντινής μουσικής αλλά και γενικά με δασκάλους της γραμματικής. Αναφερόμαστε στα λεγόμενα Κατηχητικά, τα οποία θα αναλυθούν στο ακόλουθο κεφάλαιο.

⁸⁴Φίνας, *Η παιδεία στη Λίνδο*, 42, (Η επισήμανση με έντονη γραμματοσειρά προέρχεται από τη γράφουσα).

⁸⁵Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο*, 118-176.

Κεφάλαιο 5^ο

Αξιοσημείωτο σημείο της εκπαιδευτικής προόδου της Ρόδου αποκαλύπτεται από την λειτουργία των Κατηχητικών, ως το μέρος χρήσης της ελληνικής γλώσσας και παράλληλα εξάσκησης της βυζαντινής μουσικής. Στο παρόν κεφάλαιο, το οποίο αποτελείται από τρία υποκεφάλαια, αναδεικνύεται η ενίσχυση της βυζαντινής μουσικής παιδείας από την δημιουργία των κατηχητικών και σε εξέλιξη αυτών της βυζαντινής μουσικής σχολής και των ιερατικών φροντιστηρίων.

5.5 Η δημιουργία των Κατηχητικών

Για ακόμη μία φορά, η Εκκλησία στήριξε τις ανελεύθερες μέρες της ιταλικής φασιστικής κατοχής της Δωδεκανήσου (1912-1945). Ο νέοεκλεγθείς, το 1913, Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος, εφοδιασμένος με γνώσεις από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, με την επί τριαντατρία έτη υπηρεσία του στην Εκκλησία της επαρχίας της Ρόδου⁸⁶, κατάφερε να ιδρύσει τα Κατηχητικά το 1934. Όταν, όμως το 1937 καταργήθηκε το Ελληνικό εκπαιδευτικό καθεστώς με το Ιταλικό κυβερνητικό διάταγμα, τότε όλα, ανεξαιρέτως, τα ελληνικά σχολεία, δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης της Δωδεκανήσου, μετατράπηκαν σε ιταλικά με Ιταλούς εκπαιδευτικούς, επιλεγμένους από το φασιστικό καθεστώς. Μετά την πρώτη περίοδο της ίδρυσης των Κατηχητικών ιδρύονται και οι πρώτες χορωδίες Βυζαντινής μουσικής στην Ρόδο, οι οποίες ενίσχυσαν την προσέλευση πιστών και μη στην εκκλησία αλλά και στα Κατηχητικά. Κάποιοι από τους κατηχητές και γνώστες βυζαντινής μουσικής ήταν ο Εμμανουήλ Μπακίρης, ο πρωτοψάλτης Ευάγγελος Μουτάφης, οι καθηγητές Μελιδόνης και Παπαϊωάννου κ.ά.⁸⁷.

Πιο αναλυτικά, το 1930 ξεκίνησαν τα πρώτα βήματα ίδρυσης των Κατηχητικών από τον Μητροπολίτη, όμως, από το 1934 μέχρι και το 1937 μπορεί να οριστεί ως η περίοδος έναρξης των συστηματικών κατηχητικών. Με άλλα λόγια, η επίσημη άδεια λειτουργίας δόθηκε από την Ιταλική διοίκηση το 1934 και από τότε μέχρι και το 1936 λειτουργούν όπως και τα σημερινά Κατηχητικά, δηλαδή με μια εβδομαδιαία συνάντηση το Σάββατο ή την Κυριακή στον ναό. Επίσης, κατά την διάρκεια αυτή, τα Κατηχητικά διαθέτουν εθνικό χαρακτήρα και πολύπλευρο τρόπο λειτουργίας [επακόλουθο του σχολικού κανονισμού του 1926 από τον νέο κυβερνήτη Μάριο Λάγκο που αποδυνάμωσε την ελληνική παιδεία]⁸⁸. Σύμφωνα με τον Ιεροκήρυκα και πρώτο-κατηχητή Εμμανουήλ Μπακίρη, διδασκόταν σε μαθητές,

⁸⁶Κυριάκος Φίνας, *Ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος και η 33ετής προσφορά του στην επαρχία Ρόδου* (Ρόδος: Νέα γραμμή, 2003), 13.

⁸⁷Σταύρος Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο την περίοδο της Ιταλοκρατίας 1937-1945* (Ρόδος: Τέχνη, 2015), 61.

⁸⁸Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο*, 62.

αλλά και ενηλίκους, ιστορίες από την Αγία γραφή, ιστορίες και παραδόσεις του Έθνους⁸⁹.

Μετά το Ιταλικό κυβερνητικό διάταγμα του 1937 παραλίγο να επηρεαστούν και τα Κατηχητικά σχολεία. Όμως, χάρη στην επιτυχημένη διεκδίκηση τους από τον Μητροπολίτη Ρόδου προς τον νέο διοικητή των νησιών Τσέζαρε Μαρία Ντε Βέκκι συνέχισαν την λειτουργία τους. Τα λόγια που ειπώθηκαν από τον Απόστολο Τρύφωνος προς τον Ιταλό διοικητή της Ρόδου Ντε Βέκκι κατά την συνάντησή τους μας περιγράφει ο ίδιος ο Απόστολος Τρύφωνος στα Απομνημονεύματά του: «Πιστεύω ότι δεν θα χωρήσει καμμία παρεξήγησις, εάν, ως θρησκευτικός Αρχηγός, θελήσω να διδάξω εις τὰ Ὀρθόδοξα παιδιά τὴν Κατήχησιν. Ἐσκεύθη ἐπ’ ὀλίγον καὶ κατόπιν μ’ ἀπάντησεν: ‘Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σου καὶ μὲ τοὺς κληρικούς σου ὁ,τι θέλεις κάμε. Δὲν ἐννοῶ ὅμως ν’ ἀναμίξης Λαϊκούς’»⁹⁰. Ειδικότερα, μετά την απαγόρευση των ελληνικών σχολείων, άρχισε να θέτει σε εφαρμογή το σχέδιο του, δηλαδή τα κατηχητικά σχολεία να αποτελέσουν το μέσο παροχής της ελληνικής παιδείας. Επομένως, συμπεραίνεται ότι και η δεύτερη περίοδος ύπαρξης των κατηχητικών εκπροσωπούσε έναν πολύπλευρο τρόπο λειτουργίας και για αυτό χαρακτηρίζονται από πολλούς ως τα «κρυφά σχολεία» που μετέδιδαν την ελληνική γνώση⁹¹.

Η εκπαιδευτική ύλη των κατηχητικών συμπεριελάμβανε την χρήση και μεταλαμπάδευση της βυζαντινής μουσικής. Παρουσιάζονται ενδεικτικά δυο τμήματα συνεντεύξεων από το βιβλίο του Σταύρου Παπαδόπουλου, ως στοιχεία επισήμανσης του εκπαιδευτικού περιεχομένου της μουσικής εκπαίδευσης στα πρώτα κατηχητικά της Ρόδου που έλαβαν οι κατηχητές τους. Πρώτη συνέντευξη: «Ονομάζομαι Βασίλης Μπακίρης, έχω γεννηθεί το 1929 και είμαι συνταξιούχος δάσκαλος [...]. Από ό,τι θυμάμαι εγώ, γύρω στο 1938, πήγαινα στο κατηχητικό. Στο κατηχητικό στην αρχή πηγαίναμε και μαθαίναμε την Παλαιά Διαθήκη, την Καινή Διαθήκη, εκκλησιαστικά ζητήματα. Αργότερα, μετά το 1938, ο θεολόγος και κατηχητής, ο Μανόλης ο Μπακίρης, μας έφερε την Ιερά σύνοψη και το Συνέκδημο, που εκεί μέσα μάθαμε να ψάλλουμε τα τροπάρια των Χαιρετισμών, τα τροπάρια της Μεγάλης Εβδομάδας. Μάθαμε όλα τα τροπάρια, να διαβάζουμε ψαλμούς και, καθώς περνούσαν τα χρόνια, να λέμε το ‘Πιστεύω’ και το ‘Πάτερ Υμών’ όχι ομαδικά αλλά ατομικά. Μάλιστα, θυμάμαι ότι ο καθένας οριζόταν και έλεγε το ‘Πιστεύω’ την Κυριακή ή την εορτή που ερχότανε και κάποιος άλλος το ‘Πάτερ Υμών’. Συνήθως, οι μικρότερες τάξεις τα πιο εύκολα και οι μεγαλύτερες τα πιο δύσκολα. Με τον τρόπο αυτό μαθαίναμε και στοιχεία σχετικά με τη θρησκεία μας». Δεύτερη συνέντευξη: «Ονομάζομαι Σπύρος Καλαποδάκης και γεννήθηκα στο Βάτι στις 12 Δεκεμβρίου του

⁸⁹Μητροπολίτου Ρόδου Απόστολου, *Η Εκκλησία της Ρόδου στα χρόνια της Ιταλικής Κατοχής 1912-1945* (Ρόδος: 1988), 244-245.

⁹⁰Του ίδιου, *Απομνημονεύματα: Ἴστοι χρονολογική ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Ρόδου ἐπὶ Ἰταλό-Γερμανοκρατίας 4 Μαΐου 1912-8 Μαΐου 1945*, τόμ.Α’ (Αθήνα: Διον. Πετσάλη, 1947), 263.

⁹¹Κυριάκος Φίνας, «Η θετική συμβολή των Κατηχητικών στη Δωδεκάνησο στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς». *Η Οδός*, αρ.45 (2019): 16.

1932 [...]. Στο κατηχητικό σχολείο θυμάμαι ακόμη το δάσκαλο τον Σαλβάρη που έπαιζε μαντολίνο και μας μάθαινε **Βυζαντινή μουσική**. Στη λειτουργία το **‘Αι πρεσβείαι της Θεοτόκου’** το ξέραμε και το ψέλναμε εμείς, τα παιδιά του Κατηχητικού. **Πηγαίναμε δίπλα στους ψάλτες, λέγαμε τον Απόστολο** και μέχρι σήμερα ακούω το σχετικό χωρίο και το θυμάμαι απέξω ακόμη και σήμερα από τότε. **Ξέραμε βέβαια το ‘Πιστεύω’ και άλλα αποσπάσματα**»⁹².

Τη λειτουργία των Κατηχητικών και την προσπάθεια αυτή επαίνεσαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και η Ελληνική κυβέρνηση. Παρατίθενται δύο αναφορές επαίνου που αναδεικνύουν την σπουδαιότητα της ενέργειας αυτής: «Αξιοσημείωτο απόδοσης των κατηχητικών είναι όταν στις 15 Μαΐου του 1945, ο τότε Αντιβολέας και αρχιεπίσκοπος Αθηνών ήρθε στην Ρόδο με το **‘Αβέρωφ’** για να μεταφέρει το χαιρετισμό της Ελληνικής Πολιτείας προς την απελευθερωμένη νέα Ελληνική επαρχία και ταυτόχρονα κηρύξει τον **‘αρραβώνα’** της Δωδεκανήσου με τη μητέρα-πατρίδα, προτού αποβιβαστεί, ρώτησε τον αρχηγό της Ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στα Δωδεκάνησα συνταγματάρχη Χριστόδουλο Τσιγάντε, κατά πόσον θα γίνονταν κατανοητός, από το Ροδιακό λαό στην επίσημη ανοικτή συγκέντρωση-ομιλία του. Όταν ο τελευταίος τον διαβεβαίωσε ότι, όχι μόνο δεν υπήρχε τέτοιο πρόβλημα, αλλά απεναντίας θα συναντούσε εκπαιδευμένους ανθρώπους και ένα ανώνυμο λαό που να μιλά και γράφει με ευχέρεια την Ελληνική γλώσσα, εξέφρασε τον θαυμασμό του»⁹³. Τα ευεργετικά αποτελέσματα των κατηχητικών Ρόδου, είναι διαπιστωμένα και σε επίσημα έγγραφα, μεταξύ των οποίων το έγγραφο που συντάχθηκε από πανεπιστημιακό απεσταλμένο της ελληνικής Κυβέρνησης στα Δωδεκάνησα, με σκοπό να μελετήσει και να υποδείξει τα της παιδείας στον πρωθυπουργό και στα υπουργεία Εξωτερικών και Παιδείας: «**Τα κατηχητικά της επαρχίας Ρόδου αποτέλεσαν από το 1937 μέχρι και το 1944, την μόνη Ελληνική παιδεία των πολιτών και εξυπηρέτησαν την νεολαία καθώς θα είχε παραμείνει τελείως στερημένη της Ελληνικής μόρφωσης**»⁹⁴.

5.2 Η πρώτη Βυζαντινή μουσική σχολή

Η πρώτη Βυζαντινή Μουσική Σχολή Ρόδου δημιουργήθηκε το 1934 παράλληλα με την λειτουργία των κατηχητικών, ως ανάγκη εξειδίκευσης των μαθητευόμενων πάνω στο αντικείμενο της Βυζαντινής μουσικής. Για την ακρίβεια, μέσα στα κύρια μελήματα του Μητροπολίτη Απόστολου Τρύφωνος ήταν και η εξέλιξη της βυζαντινής μουσικής, διότι η εκμάθηση της στο νησί διαδιδόταν κυρίως μέσω της προφορικής παράδοσης.

⁹²Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο*, 140, 166 (Η επισήμανση με έντονη γραμματοσειρά έχει γίνει από τη γράφουσα).

⁹³Φίνας, «Η θετική συμβολή των Κατηχητικών στη Δωδεκάνησο στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς», 17.

⁹⁴Ο.π., 17.

Ειδικότερα, όπως αναφέρει και στο βιβλίο του, ο Απόστολος Τρύφωνος θέλησε να συμβάλει στον επαναπροσδιορισμό της συνολικής διαχείρισης της μαθησιακής διδασκαλίας της βυζαντινής μουσικής που συμπλέκεται με την κοινή συστηματική διδασκαλία: «[...] μεταξύ τῶν πρωτίστων φροντίδων μου ἔθεσα καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς προσπαθῆσας νὰ εἰσαγάγω αὐτὴν εἰς τὸ Γυμνάσιον, ὅπως οὕτως ἐπιτύχω δύο τινὰ α) ν' ἀφαιρέσω τὴν μουσικὴν ἀπὸ τὰ στόματα ἀγγραμάτων καὶ ἀμούσων ἀνθρώπων καὶ παραδώσω αὐτὴν εἰς ἀνθρώπους ἐγγράμματους καὶ μεμουσωμένους⁹⁵ καὶ β) ὅπως μεταδώσω αὐτὴν εἰς τὰ χωριά, ἐφ' ὅσον εἰς τὸ Γυμνάσιον ἐφοίτουν καὶ μαθηταὶ ἐξ' ὄλων τῶν χωριῶν καὶ ἐφ' ὅσον οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Γυμνασίου διοριζόμενοι εἰς τὰ χωριά ὡς διδάσκαλοι, θὰ ἠδύναντο νὰ ψάλλωσι συγχρόνως καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν [...]. Πρὸς τοῦτο ἐφρόντισα νὰ φέρω ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἓνα ἀποφοιτὸν τῆς Μουσικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Διδασκαλείου τῆς Μ. του Γένους Σχολῆς, τὸν Μιχαὴλ Πουμπουράκη, ὅπως χρησιμοποιήσω αὐτὸν ὡς Δημοδιδάσκαλον καὶ συνάμα ὡς Πρωτοψάλτην τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ καὶ ὡς Διδάσκαλον τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς ἐν τῷ Γυμνασίῳ, ὅπερ καὶ ἐγένετο [...]. Τὸν πρῶτον πυρῆνα τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς Σχολῆς ἀπετέλεσαν οἱ Δημοδιδάσκαλοι Β. Μεληδήνης καὶ Γ. Παπαϊωάννου, προσφερθέντες νὰ διδάξωσι τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν δωρεάν. Λόγω τῆς ἀπροθυμίας τῶν μαθητῶν καὶ πρὸς ὑπέκκασιν τοῦ ζήλου αὐτῶν ἐδέησε πλην τῆς διδασκαλίας, νὰ δίδω δωρεάν καὶ τὰ ἀναγκαιοῦντα μουσικὰ βιβλία ἀκόμη δὲ καὶ τὰ τετράδια καὶ τὰ μολυβδοκόνδυλα [...]. Πρὸς πλήρη ὅμως ἐξέλιξιν τῆς Μουσικῆς Σχολῆς εἰς κύκλον τετραετῆ ἦτο ἀνάγκη προσλήψεως καὶ ἄλλων προσώπων καὶ συνεπῶς ἐπεβάλλετο ἡ ἐξέυρεσις πόρων. [...] Κατὰ τὸν τετραετῆ κύκλον τῆς διδασκαλίας, πλην τοῦ θεωρητικοῦ, ἐδιδάσκετο καὶ τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, ὡς καὶ ἡ προθεωρία τοῦ Τυπικοῦ καὶ ἄλλαι γνώσεις ἀναγκαῖαι διὰ κάθε Ἱεροψάλτην. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν ἰδίᾳ τῶν πρώτων τελειοφοίτων καὶ τὸν διορισμὸν αὐτῶν εἰς διαφόρους Ἱενορίας ὡς Ἱεροψαλτῶν, τόσος ἐγεννήθη ἐνθουσιασμός διὰ τὴν Μουσικὴν Σχολὴν καὶ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν ἐν γένει, ὥστε οἱ μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἐγγράμματοι καὶ ἀγράμματοι, διαννοοῦμενοι καὶ χειρωνάκτες, ἔσπευδον νὰ ἐγγραφῶσιν ὡς μαθηταὶ τῆς Μουσικῆς Σχολῆς. Εξ ὄλων τῶν Κοινοτήτων λιπαρώτερον ἐκαρπώθη τὴν ὠφέλειαν τῆς Μουσικῆς Σχολῆς ἡ Κρεμαστή, διαθέτουσα σήμερον Ἱεροψάλτας ἐφαμίλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως»⁹⁶.

Με το ακόλουθο απόσπασμα του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου αναδεικνύεται η ισχυρή θέληση του για την εξέλιξη της επαρχίας της Ρόδου: «Τὴν αὐτὴν ἱκανοποίησιν ἔχω καὶ ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς Σχολῆς, ἣτις ολονέν εξαπλοῦται καὶ εἰς τὰ Χωρία με Διδασκάλους τοὺς ἀπόφοιτους τῆς Σχολῆς μου. Δια

⁹⁵Ἡδη ἀπὸ τὴν πρώτη νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιὰ τοὺς ἐμμισθοὺς κληρικοὺς τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀρίζεται ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο «γραμμάτων παντοίων ἐπιστήμονας ὄντας», ὅπως ἀναφέρεται στο Σπυράκου, *Οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν*, 129.

⁹⁶Μητροπολίτου Ρόδου Απόστολου, *Απομνημονεύματα*, 184-186.

της δημιουργίας εμμούσων ιεροψαλτών, αφήνω αδρά ίχνη της διαβάσεως μου εκ Ρόδου, διότι η Βυζαντινή Μουσική, προ πάντων εν Ρόδω, ήτο τελείως άγνωστος, ενώ σήμεραν έχομεν Ιεροψάλτες, ισάξιους των εν Κωνσταντινουπόλει»⁹⁷.

Επομένως, η δραστική επιθυμία του Μητροπολίτη Απόστολου κατάφερε να δρομολογήσει την διάδοση της βυζαντινής μουσικής στην Ρόδο με συστηματοποίηση της εκπαίδευσης της και να καθοδηγήσει τους ενδιαφερόμενους της. Η Βυζαντινή μουσική όπως έχει αποδειχθεί μέχρι το σημείο αυτό, συμπεριλαμβάνεται στο κομμάτι της προφορικής παράδοσης στην Ρόδο. Η επιτυχής ίδρυση των κατηχητικών και της Βυζαντινής μουσικής σχολής κατάφερε να καθιερώσει την πράξη της διδασκαλίας βυζαντινής μουσικής και αυτό το οποίο ήταν οικείο για το νησί ως άκουσμα από τους παππούδες και τους προ-παππούδες να μπορέσει να διαδοθεί στις επόμενες γενιές από αξιόλογα εκπαιδευτήρια της ψαλτικής.

5.3 Τα Ιερατικά Φροντιστήρια

Ως μέσο ενίσχυσης των ψαλτικών γνώσεων των κληρικών και των ψαλτάδων ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος, θεμελιώνει την εκπαίδευση τους με την ίδρυση Ιερατικού Φροντιστηρίου. Όπως μας αναφέρει και ο ίδιος: « Τὸ μαθητικὸν συσσίτιον, τὰ Κατηχητικὰ σχολεῖα καὶ ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ Σχολὴ ὑπῆρξαν τρία ἰδρύματα εὐεργετικώτατα διὰ τὴν νέαν γενεάν. Ἀλλὰ δὲν ἐλησμονήθη καὶ ἡ παροῦσα γενεά. Συνέστησα ἐν τῇ Μητροπόλει Ταμεῖον Ἱεροκηρύκων, εἰς τὸ ὁποῖον πλὴν τῆς ἐμῆς χορηγίας ἕκαστος ἰδιώτης ἢ Σωματεῖον ἢ Ἐκκλησία συνεισέφερον κατὰ βούλησιν. Ἐκ τοῦ Ταμεῖου τούτου ἐμισθοῦντο Θεολόγοι Κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, οἵτινες καθ' ὅλον τὸ ἔτος, περιερχόμενοι τὰς Ἱεράς Ἐκκλησίας τῆς Πόλεως καὶ τῶν χωρίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Νήσων τῆς Ἐπαρχίας, ἐκήρυττον τὸν Θεῖον Λόγον. Πλὴν τῆς μερίμνης ταύτης διὰ τοὺς λαϊκοὺς τῆς παρουσίας γενεᾶς ἰδιαίτεραν ἔλαβον πρόνοιαν καὶ διὰ τοὺς κληρικοὺς σύστησας τὰ ἱερατικὰ Φροντιστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ κληρικοὶ τῆς Ἐπαρχίας ἐδιδάσκοντο θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς πολλὰ τὰ ἀπαραιτήτως χρήσιμα εἰς τὸ ἱερόν των ἔργον. Ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια τῶν κληρικῶν μας κατέστη ἔτι μᾶλλον αἰσθητή, ὅταν ἀνετέθη εἰς αὐτοὺς ἡ διδασκαλία τῶν Κατηχητικῶν εἰς το χωρίον των, ὅποτε καὶ ὑποδειγματικαὶ διδασκαλαὶ ἐγένοντο πρὸς καθοδήγησιν αὐτῶν εἰς τὸ κατηχητικὸν αὐτῶν ἔργον, εἰς τὸ ὁποῖον πολλοὶ ἐξ αὐτῶν παρουσίασαν ἐπέκεινα τῆς μορφώσεώς των καὶ συνεπῶς καὶ τῶν ἡμετέρων προσδοκιῶν»⁹⁸.

⁹⁷ Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεῖα στη Ρόδο*, 286.

⁹⁸ Ο.π., 186.

Κεφάλαιο 6^ο

6.1 Συνεντεύξεις

Η μελέτη του ρόλου της βυζαντινής μουσικής στην εκπαίδευση της Ρόδου είναι δυνατόν να παρουσιαστεί ως ένα μουσικό, πολιτισμικό και εκπαιδευτικό σύνολο με παράλληλη εξέταση των πρακτικών της. Η βυζαντινή μουσική δεν εξετάζεται αναλυτικά ως προς την ειδική τεχνική και ερμηνευτική της διάσταση, αλλά ως σύνολο με το οποίο εκφράζεται και παράλληλα προσλαμβάνεται η μουσική και εκπαιδευτική αγωγή του ατόμου.

Βασική πηγή της παρούσας εργασίας αποτελούν πρωτογενή στοιχεία, που συγκεντρώθηκαν επί τόπου στην Ρόδο. Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζονται καταγεγραμμένες έξι συνεντεύξεις, που δόθηκαν από έξι μέλη της Ροδίτικης κοινωνίας. Η χρήση του όρου «συνεντεύξεις» είναι περισσότερο δανεική καθώς διαθέτει την χροιά των προφορικών μαρτυριών, ή πιο στοχευμένα καταγράφονται ως εξιστορήσεις βιωματικών εμπειριών του παρελθόντος.

Οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν ένα είδος πηγής και πληροφόρησης, το οποίο μπορεί να συμβάλει στην αναδόμηση του παρελθόντος των τοπικών κοινωνιών και στην συμπλήρωση πιθανών κενών στην ιστορία και στις πηγές της. Είναι ένα είδος πολιτιστικής κληρονομιάς που παραχωρείται από τους παλιούς, διατηρείται στο παρόν και μεταδίδεται στο μέλλον προς τις νέες γενιές. Με την διατήρηση του αντικειμένου αυτού γίνεται ξεκάθαρη η γνωστοποίηση του παρελθόντος και η μετάδοσης της ιστορίας του.

Οι μαρτυρίες αυτές βιντεοσκοπήθηκαν από τον πατέρα μου, Παναγιώτη Κατσιδώνη, και καταγράφηκαν από εμένα για την ενίσχυση του πρακτικού μέρους της εργασίας⁹⁹. Αφού προηγήθηκε μια εισαγωγική αναφορά στην θεματική της πτυχιακής και στα πλαίσια μελέτης της, έπειτα ζητήθηκε από τους ψάλτες να εξιστορήσουν εμπειρίες των παιδικών τους χρόνων, ως μαθητές και ψάλτες, και να αναφερθούν στις γνώσεις τους στην βυζαντινή μουσική. Ειδικότερα, θα ακολουθήσουν έξι εξιστορήσεις από εν ενεργεία ψάλτες στο νησί της Ρόδου με έτη γέννησης από το 1929 έως και το 1970. Το κοινό στοιχείο των συμμετεχόντων είναι η διαμονή τους στην Ρόδο και η πολύχρονη εμπειρία τους στο πεδίο της ψαλτικής, ως ψάλτες σε τοπικές εκκλησίες του νησιού.

⁹⁹Λέξεις και προτάσεις με χρήση έντονης γραμματοσειράς στην καταγραφή των διηγήσεων που ακολουθούν έχουν γίνει από την γράφουσα.

6.1.1 Συνέντευξη 1^η

Όνοματεπώνυμο: Κατσιδώνης Ελευθέριος (παππούς γράφουσας)

Ημερομηνία Γέννησης: 17/11/1929, Πλατάνια Ρόδου

Ετών : 90

Εκπαίδευση: Μαθητής σε ιταλικό σχολείο

Φοίτηση: -

Επάγγελμα: Εργάτης

Τωρινή κατάσταση: Πρακτικός Ιεροψάλτης στην Ιερά Μητρόπολη Ρόδου

Ημερομηνία συνέντευξης: 31 Δεκεμβρίου 2018, Ρόδος

Τύπος συνέντευξης: Διηγηματική εξιστόρηση με μερική χρήση ερωτήσεων

Έναρξη συνέντευξης

Ερώτηση: Παππού, θα ξεκινήσουμε με προσωπικά στοιχεία, θα μας πεις το όνομα σου, πότε γεννήθηκες, που μεγάλωσες, και μετά μας λες ό,τι άλλο θες.

Απάντηση: «Πάμε τα ιστορικά, ο προ- παππούς μας, προ- παππούς μου ήταν στο χωριό, ήτανε 12 παιδιά, ένα από τα 12 παιδιά ήταν και ο παππούς μου. Προ-παππούς, παππούς και πατέρας και γιός, 4 γενιές. Εκείνοι, τότες ήταν οι Τούρκοι, μας είχαν κάποια ελευθερία στην θρησκεία. Άμαν είχαμε θρησκευτικά δικαστήρια, τά χεν ο Δεσπότης. Το κράτος δεν τίποτα, άμα ήταν ποινικά, το κράτος. Έτσι ήμασταν ελεύθεροι και είχαμε και στο χωριό μας, μικρό ήταν είχαμε και δάσκαλο είχαμε και παππά πλερώναμε από εαυτού μας. Πριν όμως επλερώναμε, ήταν ο κόσμος πιο απασκολημένος στη θρησκεία. Έτσι, ότι επρόσφερε, τα πρόσφερε δίχως στεναχώρια να 'ούμε. Είχαμε τα πάντα, και το δάσκαλο, το δάσκαλο τον επλέρωνε η εκκλησία και την εκκλησία, τον παππά επλέρωνε το χωριό γιατί παιδιά δεν είχαν ούλοι και πώς; έγω δεν έχω παιδί δεν θα πληρώσω τον δάσκαλο και είχαν τέτοιο τρόπο καμωμένα να πλερώνει η εκκλησία τον δάσκαλο και τον παππά το χωριό. Και τα δυό δηλαδή το χωριό επλέρωνεντα αλλά ήταν διαχωρισμένα.

Ερώτηση: Άρα για τι χρονολογία μιλάς εσύ τώρα;

Απάντηση: «Επί Τουρκίας, επί το 80, το 1850, το 1852 εχτίσαν την εκκλησίαν στο χωριό μας που ναι η εκκλησία, την έχτισε ο παππούς, ο παππούς με την έννοια, έκανε 14 χρόνια επίτροπος. Με την έννοια ήταν και αυτός κτήτορας, αλλά επίτροπος [...]. Και έτσι ήταν το χωριό μικρό, και ακόμα μικρό είναι βέβαια αλλά τότες το χωριό μικρό ήταν μοναστηράκι και κάναντο όπως είναι σήμερα η εκκλησίαν μας αυτή και χτίστηκε το 1852, την έχουνε μέχρι σήμερα και κτήτορες είχε μίαν πινακίδα πάνω, είχαν πέντε και έγγραφε Σάββας Κατσιδώνης. Το γράμμα δέλτα το βάλανε μετά, το όνομα μας ήταν κανονικά Κατσιώνης. Και κάναμε την εκκλησία, και πλερώναμε τον παππά το χωριό και τον δάσκαλο, ερχόταν και ο δάσκαλος, καμιά φορά αν δεν είχε και δάσκαλο, έκανε και ο παππάς δάσκαλος, παππά-δάσκαλος. Έκανε τους μαθητές του να 'ούμε, το, σαν κατηχητικό να το 'ούμε, και ο παππάς ήξερε, ότι ήξερε και εκείνος. Και έτσι πιο διατηρήσαμε και την εκκλησία μας, ύστερα ήρθεν η Ιταλία, και η Ιταλία μας είχαν και εκείνοι ελευθερία στο, γιατί οι Ιταλοί τότες, ήρθαν ιστορικά βέβαια, ήτανε προσωρινά, και [...] ο πάππος ο Παναγιώτης μέχρι το 22 δεν είχαν κάμει τίποτα στην Ρόδο, κάθουνταν, είχαν κάτι προβλήματα με την Λιβύη.

Τον καιρό που ήταν η Ιταλία εδώ, μέχρι το '35, είχαμε αρκετή ελευθερία στα ελληνικά σχολεία. Σαν πού' ρθε ο Ντε Βέκκι, είχαμε τέσσερις στατηγούς να 'ούμε, τον Μουσσολίνι, ο Ντε Πόντε, ο Μπάλμπο και ο Ντε Βέκκις. Τον ένα τον εστείλανε εδώ να κυβερνήσει τα Δωδεκάνησα και άμα ήρθε αυτός, ήταν πιο φανατικός και απαγόρευσε τα ελληνικά σχολεία. Τα χρόνια που 'ναι δικά μου, πού να μάθω ελληνικά, στα ιταλικά, έμαθα έτσι κάτι λίγα στα ιταλικά. Όμως, δεν είναι κακό πράμα η γλώσσα, όμως ελληνικά δεν ξέρω και αυτά που ασχολούμαι από την εκκλησία ό,τι ξέρω. Επαέναμε στην εκκλησία, με έστελνε η μάμη μου η Ποίνα, η προμάμη σου η Ποίνα, ήμανα προτελευταίος παλιά έστελνε τα πιο μεγάλα και έβαλε με δίπλα στον παππά διάβαζα ξέρω 'γω και ό,τι ξέρω πιο σήμερα και μιλώ και 'κακαρίζω' σαν την κότα, από την εκκλησία το χρωστώ. Παρακάτω, είχαμεν τότες τα μικρά παιδιά στην εκκλησία να το 'ούμε. Πρώτα ήμασαν όλοι στην εκκλησία, σήμανε η καμπάνα, ο παππάς και ο δάσκαλος μέχρι το 35, ύστερα είχαμεν Ιταλούς δασκάλους στα χρόνια τα δικά μας να 'ούμε και πάναμε στην εκκλησία μάνι-μάνι ο παππάς τον εσπερινό, προπαντως στον εσπερινό ήμασαν πιο πολλοί μέσα γιατί έρχονταν οι χωριανοί όλοι από τα χωράφια, οι πιο πολλοί είχαν κατίκες (κατσίκες), αγρότες ήταν να 'ούμε, το βράδυ που σχολούσαν, ο εσπερινός ήταν πιο πολλοί, στον εσπερινό από ό,τι στην λειτουργία. Το πρωί επάεναν στα χωράφια και ήταν πιο λίγα. Και παέναμε μαθητές εκεί. Στο παγκάρι στεκόμασταν παιδιά και από πίσω ήταν οι επίτροποι, να κάνομεν αταξίες και από πίσω οι επιτρόποι με το κερί κάνανεν στο κεφάλι πάνων να σπαίνωμεν να π'ούμεν. Ε από 'κεί μεριά **έβαλεν μας ο παππάς να καλαναρχάς**. Τι ήταν το καλαναρχάμεν. Είχε έναν γέρο και δεν εκαλόβλεπε και **έπρεπε να το διαβάζω εγώ πρώτα, να 'ούμε και να ψάλλει εκείνος**. Ξεκινάει το μικρό και λέει «μμμμ» έπιανε το ίσο, **να πιάσουμε τον πρώτον ήχο, νη-πά** [ψάλλει ο ίδιος-Κύριε, έκέκραξα πρòς σέ,] και έπαιρνε το ίσο. Επειδή ο ψάλτης δεν εκαλόβλεπε, **έπρεπε να του διαβάσω εγώ** 'Κύριε, έκέκραξα πρòς σέ, είσάκουσόν μου' και ψάλλει ο ψάλτης [ψάλλει ο ίδιος] και συνεχίζει το παιδί να διαβάζει. Έτσι ήταν, **καλανάρχα ο μικρός, έκουεν ο μεγάλος, ο ψάλτης, ο μικρός τα διάβαζε και ψάλτης τα ψαλλέ πιο όπως ψάλω γώ**. Έπρεπε να πάρει και ίσο ο ένας (μμμ) και ο άλλος να διαβάζει και ο άλλος να ψάλλει τα ψαλτικά. Αυτή ήταν η λέξη καλαναρχάς, ήταν ο μικρός. Έχουν μηχανήμα και πατούν τον πρώτο ήχο τον δεύτερο, κάνουν (μμμ) τώρα το μηχανήμα και πότε, πότε που έχει μηχανήματα παίρνω ίσον εγώ (μμμ) τον πρώτο, ανάλογα την ψαλμωδία που άκουε ο μικρός να 'ούμε που καλανάρχας. Αυτή η λέξη είναι καλαναρχάς να 'ούμε. Εδιάβαζε πρώτα ο μικρός και ύστερα το ψαλλέν ο ψάλτης μουσικά πιο, και ο μικρός άμα σταματούσε, σταμάταε και ο μικρός [...] έπαιρνε και το ίσο, αυτή είναι η λέξη καλαναρχώ. Αυτό ξέρω γώ. Τώρα αν υπάρχει άλλη εξήγηση ακόμα αυτήν δεν την ξέρω [...].

Έχει που λες οχτάηχος εκκλησία. Είναι σε οχτάηχον, και η μουσική που παίζεται, στον οχτάηχο, ασχέτως που είναι βυζαντινή μουσική αλλά και η μηχανή που παίζει τραγούδια είναι με βάση οχτάηχου. Πρώτος, δεύτερος, τρίτος, τέταρτος, ύστερα έρχεται πλάγιος πρώτος, πλάγιος δεύτερος, πλάγιος τρίτος ο βαρύς και ύστερα ο πλάγιος τέταρτος. Η βυζαντινή μουσική διατηρείτε με τον Οχτάηχο. Και έχει και η εκκλησιάν το βιβλίο με οχτάηχο, πρώτος, δεύτερος. Ο κάθε ήχος έχει τα δικά του τροπάρια να 'ούμε, ο δεύτερος τα ίδια και ούτω καθεξής. Έχει τον οχτάηχο, μεγάλον βιβλίο, και έχει του πρώτου ήχου, του δευτέρου, είναι ολόκληρη παρακλητική ή Οχτάηχος και μέχρι σήμερα την διατηρούμε. Σήμερα πιο με τα πράγματα πούρθασιν, **το καλαναρχάς σπάνιον ακούεται**. Αλλά τότε που ήμασαν στο χωριό

να 'ούμε και οι γέροι πιο δεν καλοβλέπανε, ήταν πιο συνήθειο και για τους γέρους που δεν καλοβλέπασι, εξέραν μεν αλλά έπρεπε να ακούσουν κιόλα. **Να τις προάλλες που πάναμε στο χωριό, έβαλα τα γυαλιά και τα βλεπα καλά, και έβαλα τον Μανώλη, λέω διάβαζε τα ψάλω και γώ. Και διάβαζε, καλανάρχα κείνος να 'ούμε και τα ψαλλά γώ. Ε, όπως άκουε και μένα κείνος του Χρήστου το αγγονάκι και έπαιρνε (μμμ) το ίσο και διατηρείται μέχρι σήμερα, το καλαναρχώ. Αυτή είναι η ουσία, παραπέρα σταματούμε.»**

Ερώτηση: Άρα παππού η εκπαίδευση σου βασίζεται μέσω της εκκλησίας;

Απάντηση: «Παραδοσιακά. Ήταν παραδοσιακά. Διότι δεν είχαμε δασκάλους να μας μάθουσι. Ότι ήξερε ο παππάς, από τον άλλο παππά ο οποίος ήταν να γίνει και αυτός παππάς να 'ούμε, ήταν και ψάλτης, και ότι δίχως να ξέραν, έψαλε. Είχε φορά πού, είχε εσπερινόν αλλά ψάλτη δεν είχε, και γίνει ο παππάς, είν και ψάλτη και τα, ελληνικά του. Εκτός άμα είχε ψάλτη, έλεγε ο ψάλτης τα δικά του και παππάς τα δικά του. Είχε περιπτώσεις όμως που έπρεπε να τελειώσει η λειτουργία, ε, δεν ήξερε γράμματα το κόσμος και έλεγε ότι ήξερε να 'ούμε. Αυτή είναι παραδοσιακή μουσική. Η βυζαντινή μεν αλλά εμείς, παραδοσιακά. Παίρνουμε πότε, πότε βιβλία ξερώ γώ και τους λέω βρε παιδιά, εγώ δεν ασχολούμαι. Ό, τι ξέρω αυτά θα λέω. Η διαφορά τίποτα είναι. Η βυζαντινή με τα τόσα βιβλία, τα γράμματα, σαν ορνιθόσκαλισματα, εγώ δεν τα καταλαβαίνω, που τα λέει πιο αραιά, αλλά η ουσία είναι μία, καμιά διαφορά δεν έχει αυτά που ψάλλω εγώ με τον ψάλτη-τον μουσικό, η διαφορά είναι ότι τετερίζει πιο πολύ. Δεν υπάρχει καμιά διαφορά στα πρακτικά με τα μουσικά σήμερα. Καμιά διαφορά. Εκεί που πααίνω, τα κάμουν αλλά καμιά διαφορά, εγώ τα πιάνω πιο γρήγορα. Αυτή η διαφορά είναι οι μουσικοί και μέχρι σήμερα ακόμα αυτή διατηρείται».

Τέλος συνέντευξης

Σχόλια:

Η παραδοσιακή διδασκαλία της Βυζαντινής μουσικής, ακόμη και μετά την ίδρυση της Βυζαντινής μουσικής σχολής στην Ρόδο, συνεχίζει να συμβάλει στην εκπαίδευση και να αναπλάθεται μαζί με αυτήν. Η μορφή της αναπτύσσεται αποκτώντας μια νέα υφολογική διάσταση, όμως, η διαχρονική της σημασία παραμένει. *«Επαέναμε στην εκκλησία, με έστελνε η μάμη μου η Ποίνα, η προμάμη σου η Ποίνα, ήμανα προτελευταίος παλιά έστελνε τα πιο μεγάλα και έβαλε με δίπλα στον παππά διάβαζα ξέρω 'γω και ό,τι ξέρω πιο σήμερα και μιλώ και 'κακαρίζω' σαν την κότα, από την εκκλησία το χρωστω»¹⁰⁰*. Μέσω της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της παρεχόμενης από αυτήν παιδείας η κοινωνία της Ρόδου κατάφερε να κρατήσει τον δικό της πολιτισμό. Βασιζόμενοι όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στα πρότυπα διδασκαλίας που προήλθαν από την Κωνσταντινούπολη, όταν δηλαδή τα παιδιά με την παρουσία τους στον Πατριαρχικό ναό μετά το 1850 *« μαθαίνουν από μνήμης την μουσική καθώς κανοναρχοῦν τὰ τροπάρια πού ἤδη ἔχουν ἐκστηθίσει στό σχολείο τους. Ἐπίσης, παραπέμπει στήν ἐκπαιδευτική διαδικασία τόν καιρό τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἀλφαβητάρι τους τὸ Ψαλτήριο καί ὁ δάσκαλος ἦταν συχνά ψάλτης»¹⁰¹*. Μια παράδοση η οποία, όπως συμπεραίνεται διαδόθηκε μέχρι την Ρόδο, με την οικογένεια είτε τον δάσκαλο ως το μέσο που ώθησης.

Οι γνώσεις του Ελευθέριου Κατσιδώνη προέρχονται από την διαρκή παρουσία του στον χώρο της Εκκλησίας. Η μακρόχρονη εμπειρία του πάνω στο αναλόγιο διέυρνε τις γνώσεις του όχι μόνο ως προς το πρακτικό κομμάτι εκτέλεσης των ύμνων αλλά και σε βασικές αρχές γνώσεις της θεωρίας: *«Έχει που λες οχτάηχος εκκλησία. Είναι σε οχτάηχον, και η μουσική που παίζεται, στον οχτάηχο, ασχέτως που είναι βυζαντινή μουσική αλλά και η μηχανή που παίζει τραγούδια είναι με βάση οχτάηχου. Πρώτος, δεύτερος, τρίτος, τέταρτος, ύστερα έρχεται πλάγιος πρώτος, πλάγιος δεύτερος, πλάγιος τρίτος ο βαρύς και ύστερα ο πλάγιος τέταρτος. Η βυζαντινή μουσική διατηρείτε με τον Οχτάηχο. Και έχει και η εκκλησίαν το βιβλίο με οχτάηχο, πρώτος, δεύτερος. Ο κάθε ήχος έχει τα δικά του τροπάρια να 'ούμε, ο δεύτερος τα ίδια και ούτω καθεξής. Έχει τον οχτάηχο, μεγάλον βιβλίο, και έχει του πρώτου ήχου, του δευτέρου, είναι ολόκληρη παρακλητική ή Οχτάηχος και μέχρι σήμερα την διατηρ'ούμε»¹⁰²*. Αναδεικνύεται, επίσης, η ειδική κατηγορία ψαλτών που δημιουργήθηκε από τον Χρύσανθο, κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, για τους ψάλτες των Βυζαντινών χορών. Η πορεία αυτή ακολουθείται και στην Ρόδο: *«Όσοι δὲ μελιζουσι κατ' ἐμπειρίαν, αὐτοί δὲν γνωρίζουνσιν οὔτε τοὺς μουσικοὺς χαρακτῆρας, οὔτε κἀνένα ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅσα διδάσκονται τεχνικῶς, ἢ ἐπιστημονικῶς*

¹⁰⁰Βλέπε συνέντευξη 1^η.

¹⁰¹Χατζόπουλος, «Η εκκλησιαστική μουσική παιδεία στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως κατά τον 19ο και 20^ο αιώνα», 42-43.

¹⁰² Βλέπε συνέντευξη 1^η.

είς τὴν Μουσικὴν ἀλλὰ ἀπὸ πολλὴν ἄσκησιν καὶ τριβὴν τοῦ ψάλλειν, ἀπέκτησαν εὐκολίαν καὶ δεξιότητα, τοῦ νὰ μελίζωσι τροπάρια κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους, ὅποιος προσπαθῆ»¹⁰³. Ἡ συνεχὴς παρουσία των μαθητῶν τῆς Ρόδου στὴν Ἐκκλησία καὶ ἡ συνεχὴς επαφὴ με τὴν ψαλτικὴ προβάλλει καθοριστικὴ τὴν ικανότητα τους νὰ ψάλλουν μέχρι σήμερα στὶς Ἐκκλησίες τῆς Ρόδου.

Οἱ Βυζαντινοὶ χοροὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, μίᾳ ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἀλλαγές που υπέστησαν χρονικὰ «εἶναι ἡ φυσιολογικὴ καὶ ἀναπόφευκτη πλέον κατάργηση τοῦ κανοναρχήματος, ἀκόμη καὶ στὶς μονές. Διότι ἡ μουσικὴ τυπογραφία ἀχρηστεύει στὴν πράξη τὸν Κανονάρχη, καθὼς τὰ μέλη τῶν χορῶν ἔχουν πλέον τὴ δυνατότητα νὰ βαστάζουν ἀνὰ χεῖρας τὰ μέλη που ψάλλουν»¹⁰⁴. Ἡ μορφή του κανοναρχήματος που συνεχίζει νὰ διατηρεῖται μέχρι καὶ σήμερα στὴν Ρόδο, ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ εξέλιξη τῆς μετάδοσης του: *«Σήμερα πιο με τὰ πράγματα που ῥθασιν, τὸ καλαναρχὰς σπάνιον ἀκούεται. Ἀλλὰ τότε που ἡμασταν στο χωριὸ νὰ ὀύμε καὶ οἱ γέροι πιο δεν καλοβλέπανε, ἦταν πιο συνήθειο καὶ για τοὺς γέρους που δεν καλοβλέπασι, ἐξέραν μεν ἀλλὰ ἐπρεπε νὰ ἀκούσουν κιόλα. Νὰ τὶς προάλλες που πάναμε στο χωριὸ, ἐβαλα τὰ γυαλιὰ καὶ τὰ βλέπα καλά, καὶ ἐβαλα τὸν Μανῶλη, λέω διάβαζε τὰ ψάλω καὶ γῶ. Καὶ διάβαζε, καλανάρχα κείνος νὰ ὀύμε καὶ τὰ ψαλλά γῶ. Ἐ, ὅπως ἀκουε καὶ μένα κείνος τοῦ Χρήστου τὸ ἀγγονάκι καὶ ἐπαιρνε (μμμ) τὸ ἴσο καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερα, τὸ καλαναρχῶ. Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία, παραπέρα σταματοῦμε»¹⁰⁵.*

¹⁰³Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν*, 18,182, ὅπως ἀναφέρεται στο Σπυράκου, *Οἱ χοροὶ των ψαλτῶν*, 548.

¹⁰⁴Σπυράκου, *Οἱ χοροὶ των ψαλτῶν*, 558.

¹⁰⁵Βλέπε συνέντευξη 1^η.

6.1.2 Συνέντευξη 2^η

Όνοματεπώνυμο: Πάτερ Νεκτάριος Κόκκιας

Ημερομηνία Γέννησης: 25/02/1970

Ετών : 49

Εκπαίδευση: Διπλωματούχος Βυζαντινής Μουσικής, Απόφοιτος Εκκλησιαστικού Λυκείου στην Πατμιάδα Σχολή

Φοίτηση: Απόφοιτος Πανεπιστημίου Θεολογίας

Τωρινή κατάσταση: Ιερέας στο Μοναστήρι Θάρρι του Αρχαγγέλου Ρόδου, Διευθυντής του Εκκλησιαστικού Καναλιού Θάρρι Ρόδου

Ημερομηνία συνέντευξης: 3 Ιανουαρίου 2019, Ρόδος

Τύπος συνέντευξης: Διηγηματική εξιστόρηση με μερική χρήση ερωτήσεων

Έναρξη συνέντευξης

«Το κανονάρχημα υπάρχει από την αρχή που ξεκίνησε η εκκλησία, που ξεκίνησαν να υπάρχουν ύμνοι στην εκκλησία. Τι είναι το κανονάρχημα; Όταν έχουμε έναν ύμνο π.χ. την Μεγάλη Πέμπτη που ψάλλουμε το 'Σήμερα κρεμάται επί ξύλου' που είναι μια μουσική γραμμή. Όταν το βλέπει μουσικά ένας ψάλτης – έχουμε δυο ειδών ψάλτες, ο ένας ο οποίος ξέρει βυζαντινή μουσική και ένας ο οποίος είναι πρακτικός π.χ. Ο Λευτέρης Κασιδώνης ο οποίος ψάλλει πρακτικά χωρίς να ξέρει τις νότες. Όταν, λοιπόν, ψάλλει ο ψάλτης είτε μουσικά είτε πρακτικά, **το κανονάρχημα είναι αυτό το οποίο πιάνει ένα μικρό παιδί ή μεγαλύτερος, συνήθως όμως ένα μικρό παιδί και λέει τη φράση : 'Σήμερα κρεμάται επί ξύλου ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας', ψάλλει ο ψάλτης και συνεχίζει μετά το παιδί, συνήθως σταματά εκεί που έχει κόμμα ή τελεία η φράση του κανονάρχη. Αυτό λοιπόν βοηθάει στην ψαλμωδία και είναι το άκουσμα πολύ πιο ωραίο [...].**

Πως ξεκίνησε ο κανονάρχης; Στην αρχή τα μικρά παιδιά πήγαιναν στο σχολείο και ειδικά στα χωριά αλλά και στις μεγαλουπόλεις, κυρίως όμως στα χωριά, ο δάσκαλος στο σχολείο διαλέγει κάποια παιδιά, **έτσι έκαναν τα παλιά χρόνια και έτσι μας έλεγαν με την προφορική παράδοση οι παππούδες μας και οι γιαγιάδες μας. Κάποια λοιπόν από τα παιδιά που ο δάσκαλος διάλεγε, τα έστελνε μέσα στο ιερό να γίνονται παππαδάκια και να βοηθάνε τον παππά . Κάποια άλλα από αυτά, όταν μεγάλωναν πια και έφταναν σε ηλικία δέκα ετών, που δεν μπορούσαν να μπαίνουν στο ιερό γιατί συνήθως τα παπαδάκια είναι σε μικρή ηλικία που βοηθάνε τον παππά, έφευγαν από το ιερό και πήγαιναν στον ψάλτη και εκεί λοιπόν ξεκινούσαν από το ισοκράτημα και το κανονάρχημα. Το ισοκράτημα είναι αυτό που κρατάς πάλι όταν ψάλλει κάποιος μία σταθερή φωνή [εκφώνηση ίσου από τον πάτερ Νεκτάριο] και γίνεται είτε ένρινα είτε με οποιονδήποτε τρόπο βοηθάει στην ψαλμωδία, γιατί είναι διαφορετικά να ψάλλει κάποιος χωρίς να ακούγεται τίποτα και διαφορετικά να ψάλλει κάποιος και να ακούγεται και το ισοκράτημα και το κανονάρχημα. Από αυτούς, λοιπόν, που έφευγαν από το ιερό και πήγαιναν στον ψάλτη, άρχιζαν να μαθαίνουν σιγά σιγά το κανονάρχημα, το ισοκράτημα αλλά και να ψάλλουν σιγά-σιγά κάποια τροπάρια όπως είναι το 'Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, Σῶτερ, σῶσον ἡμᾶς', 'Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ', 'Ὁ μονογενὴς Υἱὸς', 'Εἶη το ὄνομα Κυρίου ευλογημένο'. Επίσης έλεγαν και 'τόν Ἀπόστολο'. **Έλεγε δηλαδή ο δάσκαλος στον ψάλτη και ο ψάλτης επέλεγε κάποιον που είχε καλή φωνή και έλεγε 'τόν Ἀπόστολο' και σιγά-σιγά από αυτό ξεκινούσαν όλοι, γιατί δεν μπορεί****

κάποιος να γίνει κατευθείαν ψάλτης, πρέπει να ξεκινήσει από κάποια στάδια. Άρα, λοιπόν, το κανονάρχημα ή το ισοκράτημα είναι κάποια στάδια, τα πρώτα στάδια για να ξεκινήσεις να γίνεις ψάλτης [...].

Έτσι, λοιπόν, αυτό το βλέπαμε στα χωριά και το βλέπουμε μέχρι σήμερα. Στην σημερινή εποχή τι γίνεται; Στην σημερινή εποχή έχουμε τους συλλόγους ιεροψαλτών, κάθε μητρόπολη έχει ένα, δύο ή και τρεις συλλόγους και κάθε μητρόπολη μπορεί να έχει και μία χορωδία και εκεί έχει 10, 20, 30 ψάλτες, οι οποίοι ψάλλουν ένα κομμάτι, το ίδιο μουσικό κομμάτι αλλά το βλέπουν στα μουσικά και, επειδή το βλέπουν στα μουσικά, όλοι ψάλλουν το ίδιο. Για να έχουμε, λοιπόν, μια χορωδία δεν χρειάζεται να έχουμε είκοσι άτομα που θα ψάλλουνε, χρειάζεται να έχουμε και ένα ισοκράτημα (2,3,4 ανάλογα με την χορωδία), το οποίο θα αλλάζει ανάλογα με την μελωδία, και πρέπει να έχουμε και το κανονάρχημα. Το κανονάρχημα όπως είπαμε, δηλαδή να διαβάζει κάποιος τις μουσικές φράσεις ούτως ώστε αυτοί που είναι από κάτω είτε στο εκκλησίασμα είτε οπουδήποτε να καταλαβαίνουμε. Γιατί πολλές φορές τα λόγια τις εκκλησίας είναι δύσκολα και όταν είναι και μουσικά, οπού πολλές φορές επαναλαμβάνονται κάποιες γραμμές ή μεγαλώνει το κείμενο, ας πούμε στο Χερουβικό, είναι: 'Οί τὰ Χερουβίμ μουσικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες». Είναι δυο φράσεις τις οποίες όμως μπορεί ο ψάλτης να κάνει να τις πει 10 και 20 λεπτά [ψάλλει ο ίδιος τον ύμνο]. **Ο κανονάρχης, λοιπόν, το λέει όλο για να μπορεί ο κόσμος να το καταλάβει».**

Ερώτηση: Υπήρχε το κανονάρχημα στη Ρόδο;

Απάντηση: «Βέβαια, και στα χωριά υπήρχε και στην πόλη της Ρόδου. Σήμερα, όταν πάμε σε ένα χωριό που έχει μόνο έναν ψάλτη ή πολλές φορές δεν έχει ούτε ψάλτη και έχει μόνο μια γυναίκα, είναι λογικό ότι δεν θα υπάρχει το κανονάρχημα ούτε το ισοκράτημα. Όπου υπάρχει όμως χορωδία, 4 ή 5 άτομα είναι το άκουσμα πιο ωραίο, γεμίζει δηλαδή ο ήχος. Υπήρχε ανέκαθεν και όταν δούμε, το δούμε από πηγές και ψάξουμε, **είναι το πρώτο σκαλοπάτι για να γίνει κάποιος ψάλτης, γιατί δεν ανεβαίνεις κατευθείαν πάνω στο ψαλτήρι και ψάλλεις. Πρέπει να γεμίσει το αυτί σου από τα ψαλτικά, να τα ακούς σιγά-σιγά. Είναι σαν μαγνητόφωνο ας πούμε ο κάθε άνθρωπος, ακούει και σιγά-σιγά αρχίζει να τα λέει. Το κανονάρχημα και το ισοκράτημα σε βοηθάνε σε αυτό. Κανοναρχείς, λες δηλαδή τον ύμνο και αυτό σε βοηθά να καταλαβαίνεις κιόλας αυτό το οποίο ψάλλεις».**

Τέλος συνέντευξης

Σχόλια:

Η προφορική παράδοση αναδεικνύει την επιλογή των καλλίφωνων μαθητών σε πρώτο στάδιο από τον δάσκαλο, όμως, υπάρχουν και περιπτώσεις που πραγματοποιείται και από τον ιερέα της εκκλησίας. Αυτό, φαίνεται να εξαρτάται από το αν υπάρχει δάσκαλος στο ανάλογο μέρος, αν υπάρχουν ήδη ψάλτες για ψάλλουν στο αναλόγιο, καθώς και από το αν ο ιερέας της εκκλησίας εκπληρώνει και τον ρόλο του δασκάλου. *«Στην αρχή τα μικρά παιδιά πήγαιναν στο σχολείο και ειδικά στα χωριά αλλά και στις μεγαλουπόλεις, κυρίως όμως στα χωριά, ο δάσκαλος στο σχολείο διαλέγει κάποια παιδιά, έτσι έκαναν τα παλιά χρόνια και έτσι μας έλεγαν με την προφορική παράδοση οι παππούδες μας και οι γιαγιάδες μας. Κάποια λοιπόν από τα παιδιά που ο δάσκαλος διάλεγε, τα έστελνε μέσα στο ιερό να γίνονται παππαδάκια και να βοηθάνε τον παππά . Κάποια άλλα από αυτά, όταν μεγάλωναν πια και έφταναν σε ηλικία δέκα ετών, που δεν μπορούσαν να μπαίνουν στο ιερό γιατί συνήθως τα παπαδάκια είναι σε μικρή ηλικία που βοηθάνε τον παππά, έφευγαν από το ιερό και πήγαιναν στον ψάλτη και εκεί λοιπόν ξεκινούσαν από το ισοκράτημα και το κανονάρχημα»¹⁰⁶.*

¹⁰⁶Βλέπε συνέντευξη 2^η.

6.1.3 Συνέντευξη 3^η

Όνοματεπώνυμο: Καζούλης Ιωάννης

Ημερομηνία Γέννησης: 1956, Ρόδος

Ετών : 64

Εκπαίδευση: Απόφοιτος Δημοτικού Σχολείου Σαλάκου, Απόφοιτος Γυμνασίου

Φοίτηση: -

Επάγγελμα: Ξενοδοχο-υπάλληλος

Συνολική ψαλτική προσφορά: Από το 1992

Τωρινή κατάσταση: Πρακτικός Ιεροψάλτης στην Εκκλησία Αγίου Νικολάου Έμπωνας Ρόδου

Ημερομηνία συνέντευξης: 4 Αυγούστου 2019, Έμπωνα Ρόδος

Τύπος συνέντευξης: Διηγηματική εξιστόρηση

Έναρξη συνέντευξης

«Καζούλης Ιωάννης λέγομαι. Εγώ έχω γεννηθεί το 1956 και κάπου στα πέντε με έξι μου χρόνια θυμάμαι να βρίσκομαι στην εκκλησία. Μέσα στο ιερό, δίπλα στο ψαλτήρι, να λέω ένα 'Πάτερ ήμῶν', να λέω ένα 'Πιστεύω', 'Ταῖς πρεσβείαις' αυτά που είναι εύκολα πρώτα-πρώτα το 'Άγιος ο θεός', το 'Τρισάγιο'. Με αυτά αρχίζει πάντα ένα μικρό παιδάκι. Βρίσκομαι στην Έμπωνα σαν ψάλτης, είμαι όμως από την Σάλακο και είμαι από μικρό παιδάκι στην εκκλησία. Θυμάμαι τα μικρά μου χρόνια, που ο δάσκαλος μας όριζε να πούμε το 'Πιστεύω' να πούμε το 'Πάτερ ήμῶν' κάθε Κυριακή κάποιο παιδί. Εντωμεταξύ όριζε και σε κάποιο παιδί σε μεγάλους εσπερινούς ή σε λειτουργίες, στο δοξαστικό, επειδή δεν υπήρχε ρεύμα τότε, κρατούσαμε ένα κεράκι, όταν ήταν ο εσπερινός τότε το βράδυ, κρατούσε το παιδάκι το βιβλίο και το κεράκι. Το κανονάρχημα τι ήτανε [...]. Σε κάποιο δοξαστικό το παιδάκι έλεγε την πρόταση, μια μικρή πρόταση και συνέχιζε ο ψάλτης και έψαλλε όπως παραδείγματος χάριν: 'Σήμερα κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου' και έλεγε 'Σήμερα κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου' και συνεχίζαν οι ψάλτες και ψάλλανε (ψάλει ο ίδιος 'Ση-η-με-ε-ρον..') δηλαδή αυτό είναι το κανονάρχημα. Το βρήκαμε από στόμα σε στόμα. Δεν θυμάμαι να υπάρχει κάπου γραμμένο, δεν θυμάμαι πουθενά να το έχω δει γραμμένο κάπου. Από στόμα σε στόμα και από ψάλτη σε ψάλτη έχει ανακοινωθεί αυτό το κανονάρχημα και το κάνουμε μέχρι σήμερα. Είμαι πρακτικός ψάλτης από μικρό παιδάκι, που μας μάθαινε ο δάσκαλος ο κύριος Βαγιανός, ο Μιχάλης ο Βαγιανός. Αυτός ήταν η αρχή και μετά είχαμε κάποιον Αρχιμανδρίτη Ελπίδιο Βαγιανάκης, ο οποίος μας βοήθησε πάρα πολύ».

Τέλος συνέντευξης

Σχόλια:

Για ακόμη μια φορά, εντοπίζεται η επικράτηση της προφορικής παράδοσης στην διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής. Ο «ρόλος» του Κανονάρχη που κατανέμεται στους μαθητές, ενισχύει την ακουστική τους ικανότητα. Δηλαδή, τους δίνεται η δυνατότητα να αφοιγκράζονται την λειτουργία, με την παρουσία τους δίπλα στους ψάλτες, κατά την διάρκεια της λατρείας. **«Σε κάποιο δοξαστικό το παιδάκι έλεγε την πρόταση, μια μικρή πρόταση και συνέχιζε ο ψάλτης και έψαλλε όπως παραδείγματος χάριν: 'Σήμερον κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου' και έλεγε 'Σήμερον κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου' και συνεχίζαν οι ψάλτες και ψάλλανε (ψάλει ο ίδιος 'Ση-η-με-ε-ρον..') δηλαδή αυτό είναι το κανονάρχημα. Το βρήκαμε από στόμα σε στόμα. Δεν θυμάμαι να υπάρχει κάπου γραμμένο, δεν θυμάμαι πουθενά να το έχω δει γραμμένο κάπου. Από στόμα σε στόμα και από ψάλτη σε ψάλτη έχει ανακοινωθεί αυτό το κανονάρχημα και το κάνουμε μέχρι σήμερα»¹⁰⁷.**

¹⁰⁷Βλέπε συνέντευξη 3^η.

6.1.4 Συνέντευξη 4^η

Όνοματεπώνυμο: Παπαεμμανουήλ Νικόλας

Ημερομηνία Γέννησης: 6 Δεκεμβρίου 1936, Τήλος

Ετών : 83

Εκπαίδευση: Απόφοιτος Δημοτικού Σχολείου Τήλου, Απόφοιτος Βενετόκλειου Γυμνασίου Ρόδου

Φοίτηση: Απόφοιτος Βυζαντινής Σχολής Αμαράντειο, Απόφοιτος Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Ρόδου

Επάγγελμα: Δάσκαλος

Τωρινή κατάσταση: Συνταξιούχος, Ψάλτης στον Άγιο Δημήτριο Ρόδου, Πρόεδρος Πολιτικών Συνταξιούχων Δημόσιου Ν. Δωδεκανήσου

Συνολική ψαλτική προσφορά: 27 χρόνια από τα οποία 12 χρόνια στο χωριό Αρχίπολης Ρόδου

Ημερομηνία συνέντευξης: 21 Αυγούστου 2019

Τύπος συνέντευξης: Διηγηματική εξιστόρηση

Έναρξη συνέντευξης

«Εγώ λέγομαι Νίκος Παπαεμμανουήλ, είμαι πλέον συνταξιούχος εκπαιδευτικός. Γεννήθηκα στην Τήλο, στο Μικρό Χωριό, το οποίο σήμερα είναι έρημο. Έκανα μέχρι την Έκτη Δημοτικού εκεί. Ο πατέρας μου πριν να γίνει παπάς ήταν γεωργός αλλά ήταν και ψάλτης στην Παναγία, στο Μικρό Χωριό της Τήλου, και σαν μικρό παιδί που ήμουνα μαζί του, **τον ακολουθούσα και έμαθα πάρα πολλά πράγματα από την εκκλησία.** Ο πατέρας μου ήταν παπάς και, πριν να γίνει παπάς, ήταν ψάλτης στην Τήλο και από μικρό ήμουνα μαζί του. Πηγαίναμε στα χωράφια, μετά έπρεπε να γίνει παπάς, τον ακολουθούσα και στους εσπερινούς, σε όλες τις λειτουργίες από μικρό παιδί. Εκεί **έμαθα και να διαβάζω καλά τα εκκλησιαστικά κείμενα,** τα οποία μπορώ να σου πω ότι **με βοήθησαν πάρα πολύ στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο στα Αρχαία,** γιατί πάρα πολλές λέξεις που είχανε, ας πούμε, ένα νόημα θρησκευτικό, τα βρίσκεις και στα αρχαία κείμενα και σε βοηθούσε πάρα πολύ και στη γλώσσα να διαλέγεσαι, να μιλάς, να γράφεις, γιατί τότε εμείς, τα πιο παλιά χρόνια, είχαμε και τα Αρχαία, γράφαμε ακόμα και στα Αρχαία την έκθεση μας κ.λπ. Σαν μικρό παιδί, λοιπόν, που ήμουνα εγώ στην εκκλησία, **ο πατέρας μου με έβαζε να διαβάζω τον εσπερινό, να διαβάζω όλα τα ψαλτήρια, ό,τι ψαλμούς είχε, να προετοιμάζω την Κυριακή για να διαβάσω τον όρθρο, όλη την λειτουργία του όρθρου και ό,τι ήταν για να διαβάζουμε χωρίς να ψάλλουμε τον ύμνο, τα διάβαζε ο κανόνας, που λέμε και μέχρι σήμερα, ακόμα υπάρχει η στιγμή μετά τον όρθρο που πρέπει να διαβάσουμε τον κανόνα. Είναι, δηλαδή, κάποια ύμνοι οι οποίοι γίνονται διαβαστά. Αλλού μπορεί να τους ψάλλουν, βέβαια. Εδώ οι περισσότεροι, ας πούμε εμείς, και μέχρι σήμερα τον κανόνα αυτόν τον διαβάζουνε. Και έτσι ήταν ο κανόναρχος. Δηλαδή, υπήρχε ένας άνθρωπος, ο οποίος διάβαζε τον εσπερινό, τον όρθρο και ακόμα, σε κάποιες στιγμές, σε εσπερινούς ή στους αίνους το δόξα που λέμε και σε κάποια στιγμή της θείας λειτουργίας λέμε το 'Δόξα Πατρί', πιο παλιά,**

τώρα σιγά-σιγά αντικαταστάθηκε, διάβαζε ο κανόναρχος, έλεγε, ας πούμε, 'Τὰ τῆς Μαρίας δάκρυα οὐ μάτην χεῖνται θερμῶς' και ο ψάλτης έλεγε ψαλτά στον ήχο πάνω, το ίδιο μέχρι εκείνο το σημείο, μετά παρακάτω πάλι συνέχιζε ο κανόναρχος, ούτως ώστε στο εκκλησίασμα πολλές φορές δεν καταλάβαινες όταν ψάλανε, μπορεί να ακούς την μουσική, αλλά τα λόγια, επειδή ο ήχος αλλάζει και μπαίνουν οι χροιές στην μέση, δεν μπορούσες να καταλάβεις και τα λόγια. Αυτός ήταν ο κανόναρχος που τα διάβαζε, έπρεπε δε να είναι ένα παιδί που διάβαζε καλά και, εγώ θυμάμαι και στο δημοτικό σχολείο που ήμουνα στην Τήλο, ο δάσκαλος, εκεί τότε τα παιδιά πηγαίνανε τακτικά στην εκκλησία, κάθε Κυριακή, ακόμα και στους εσπερινούς θυμάμαι, όσοι πηγαίνανε στον εσπερινό, τους έβαζε και καλύτερο βαθμό ο δάσκαλος. Υπήρχε ένας ανταγωνισμός, έλεγαν τον 'άποστολον', το 'Πάτερ ήμῶν', το 'Πιστεύω', τα μάθαιναν απ' έξω, το έλεγαν εκεί, στην μέση της εκκλησίας, και ο κόσμος παρακολουθούσε. Έτσι, λοιπό, έγινε σιγά-σιγά ο κανόναρχος που βοηθούσε τον ψάλτη, γιατί πολλές φορές σε πολλές εκκλησίες στα πιο παλιά χρόνια υπήρχε μόνο ένας ψάλτης και πολλές φορές δεν υπήρχε ψάλτης. Υπήρχε ο παπάς, θυμάμαι τον πατέρα μου που ήταν παπάς και ψάλτης. Έπρεπε να μπαίνει στο ιερό και να βγαίνει και να ψάλλει κιόλας. Έπρεπε, λοιπόν, κάποιος να τον βοηθάει. Αυτός που τον βοηθούσε ήτανε ο αναγνώστης, ο οποίος λεγόταν και κανόναρχος. Διάβαζε, δηλαδή, τα πιο πολλά, αυτά που δεν μπορούσαν να τα λένε με ψαλτά, με ύμνους και κανοναρχούσε, που λέμε. Υπήρχε και το ισοκράτημα, το ίσον, για παράδειγμα το μπάσο που λέμε όταν ο βιολιτζής παίζει το βιολί του για να μπορεί να είναι καλύτερο, υπάρχει το λαούτο που κρατάει τα μπάσα, ούτως ώστε να το κρατάει μέσα στον ήχο, να μην ξεφύγει. Το ίδιο και τον ψάλτη, το ισοκράτημα τον βοηθούσε και να πάρει αναπνοή, να ξεκουραστεί, αλλά και για να διατηρεί τον ήχο στα αυτιά του. Πιο παλιά γινότανε πολύ περισσότερο, σήμερα σιγά-σιγά εξαφανίζεται με το να μπαίνουν μέσα τα μουσικά όργανα ή αυτά τα κομπιούτερ, όπου μπορείς να πάρεις τον πρώτο ήχο κ.λπ. και δεν χρειάζεται το ισοκράτημα, παραμερίζεται, δηλαδή παραμερίζει τον άνθρωπο σιγά-σιγά το μηχάνημα. Δεν ξέρω σε τι άλλο μπορώ να σε βοηθήσω πάνω, γιατί δεν υπάρχουν γραπτά πάνω σε αυτά τα θέματα στην βυζαντινή μουσική. Κάπου-κάπου το ακούμε, διατηρείται σε εκκλησίες, το ακούω όχι πολύ, σπάνια, αλλά υπάρχει ακόμα μέχρι και σήμερα».

Τέλος συνέντευξης

Σχόλια:

Αν και η καταγωγή του δάσκαλου και ψάλτη Παπαεμμανουήλ είναι από το γειτονικό νησί της Ρόδου, την Τήλο, διατηρείται και εκεί παρόμοια παράδοση διάδοσης της βυζαντινής μουσικής. Από την μία η οικογένεια αποτελεί το μέσο για την ένταξη της νεότερης γενιάς στην Εκκλησία, και από την άλλη με την διαρκή άσκηση και καλλιέργεια της αντίληψης των μαθητών στη βυζαντινή μουσική μέσα στην εκκλησία, εξελίσσονται σε κύρια μέλη της. *«Ο πατέρας μου ήταν παπάς και, πριν να γίνει παπάς, ήταν ψάλτης στην Τήλο και από μικρό ήμουνα μαζί του. Πηγαίναμε στα χωράφια, μετά έπρεπε να γίνει παπάς, τον ακολουθούσα και στους εσπερινούς, σε όλες τις λειτουργίες από μικρό παιδί»*¹⁰⁸.

¹⁰⁸Βλέπε συνέντευξη 4^η.

6.1.5. Συνέντευξη 5^η

Όνοματεπώνυμο: Συρόπουλος Δανιήλ

Ημερομηνία Γέννησης: 10/03/1943

Ετών : 76

Εκπαίδευση: Αρχικά αυτοδίδακτος γνώστης Βυζαντινής Μουσικής, μαθήτευσε δίπλα στον πρωτοψάλτη του Ευαγγελισμού Ρόδου Μιχάλη Σαρρή και στον Μανώλη Θεουλάκη.

Φοίτηση: Απόφοιτος του Παιδαγωγικού Τμήματος Ρόδου

Τωρινή κατάσταση: Λαμπαδάριος στον Καθεδρικό Ευαγγελισμό Ρόδου

Συνολική ψαλτική προσφορά: 50 χρόνια

Επάγγελμα: Δάσκαλος

Ημερομηνία συνέντευξης: 22 Αυγούστου 2019

Τύπος συνέντευξης: Διηγηματική εξιστόρηση με μερική χρήση ερωτήσεων

Έναρξη συντεύξης

«Εγώ λέγομαι Συρόπουλος Δανιήλ, είμαι δάσκαλος και είμαι ο αριστερός ψάλτης του Ευαγγελίου της Ρόδου για περίπου 50 χρόνια περίπου. **Πάνω στο κανονάρχημα, οι βυζαντινοί συνήθιζαν ψάλλουν σε χορό, μονοφωνία, όλοι μαζί να λένε το ίδιο πράγμα.** Οι χοροί πρέπει να απαρτίζονταν από πέντε, δέκα, είκοσι, αναλόγως- η Αγία Σόφια, για παράδειγμα, είχες πολλούς καταπληκτικούς με 100 και βάλε περισσότερους ανθρώπους. Η μόνη διαφοροποίηση που υπάρχει στην βυζαντινή μουσική, σε σχέση με την δυτική, η οποία είναι πολυφωνική, το λεγόμενο γρηγοριανό μέλος, στην εκκλησία, είναι το ότι εμείς έχουμε εισάγει μέσα το ισοκράτημα, καταρχήν να πούμε αυτό, τι είναι το ισοκράτημα; Πάνω στην βάση κάθε τετραχόρδου, το τετράχορδο είναι, μία απόσταση πέντε φωνών από την μίαν μέχρι την άλλη από πάνω. Κρατάει ένας, δύο, τρεις, πέντε, αναλόγως με το μέγεθος του χορού, κρατάει την βάση του τετραχόρδου, δηλαδή αν ψέλνουμε εμείς ας πούμε, λέμε, « Νη, Πα, Βου, Γα, Δί». **Κρατάνε, λοιπόν, την βάση του κάθε τετραχόρδου και είναι μια μονοφωνία, επαναλαμβάνουν την ίδιες συλλαβές που ψέλνουν σε κανονικό μέλος οι ψάλτες, αυτό είναι το ισοκράτημα, η μόνη διαφοροποίηση με την δυτική μουσική.**

Το κανονάρχημα προέκυψε από την εξής ανάγκη, **βιβλία πολλά δεν υπήρχαν, υπήρχε ένα βιβλίο.** Ο χορός απαρτίζονταν από οχτώ, δέκα, είκοσι ανθρώπους, δεν είχαν όλοι πρόσβαση να βλέπουν το κείμενο. Άρα, **λοιπόν, κάποιος έπρεπε να προλέγει το κείμενο, παράδειγμα ψέλνουν το δοξαστικό 'Τήν παγκόσμιον δόξαν, τήν ἐξ ἀνθρώπων σπαρεῖσαν', ψαλμωδικά 'τήν παγκόσμιον δόξαν'-** πριν προχωρήσει στον επόμενο στίχο **ένας ορίζονταν από τον πρωτοψάλτη έλεγε στη βάση του τετραχόρδου 'τήν ἐξ ἀνθρώπων σπαρεῖσαν' και έψελναν μετά όλοι μαζί. Προέλεγε, δηλαδή, τους στίχους και αυτό ήταν το λεγόμενο κανονάρχημα.** Ο ορισμένος για αυτό έπρεπε **να είναι καλλίφωνος, να έχει ευφράδεια λόγου, να έχει καθαρή άρθρωση και να μπορεί να τα λέει καθαρά** και ήταν ο λεγόμενος

κανονάρχος, ο άλλος ήταν ο βοηθός τάδε, είχαν όλοι τα ονόματα. Αυτή ήταν η δουλειά του κανονάρχου και αυτό ήταν το κανονάρχημα και, παράλληλα, είχε και άλλη σκοπιμότητα. **Επειδή μέσα στην μουσική, πιθανόν, χάνονται οι λέξεις και καλύπτονται από την μουσική και δεν ακούγονται καλά στο εκκλησίασμα, με το κανονάρχημα ακουγόταν ευκρινώς και ολοκάθαρα τι ακριβώς έλεγε ο κάθε ύμνος - κανοναρχώντας 'καί τόν Δεσπότην τεκοῦσαν', ψαλμωδικά 'καί τόν Δεσπότην τεκοῦσαν' - αυτό ήταν το κανονάρχημα και προέκυψε από αυτή την ανάγκη την διπλή και στη συνέχεια καθιερώθηκε και, κυρίως, το εφαρμόζουμε στα αργά μέλη, τα λεγόμενα στιχηραρικά μέλη ή τα παπαδικά μέλη. Αυτά είναι εκείνα τα οποία ψέλνουμε ένα δοξαστικό, για παράδειγμα θα σας πω τώρα **το ειρμολογικό μέλος**, το σύντομο είναι – ψαλμωδικά 'ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τοῦ Κυρίου' **εκεί δεν χρειάζεται, δεν προλαβαίνεις να κανοναρχήσεις.** Όταν, όμως, λέμε **ένα δοξαστικό, αργό**, εκεί μπορεί και επιβάλλεται να ακουστούν τα λόγια καθαρά και από τους συμμετέχοντες στο χορό και από το εκκλησίασμα ή στα λεγόμενα παπαδικά μέλη, όπως είναι το χερουβικό και το κοινωνικό που μία λέξη μπορούμε να την κάνουμε τρεις, τέσσερις σειρές να κρατήσει. Εκεί, λοιπόν, μπορεί να γίνει το κανονάρχημα».**

Ερώτηση: Εσείς κανοναρχούσατε όταν ήσασταν μικρός;

Απάντηση: «**Βεβαίως**, και τώρα θα σας πω και ένα πάρα πολύ ωραίο, χαριτωμένο. Ήμασταν, οχτώ, δέκα, δώδεκα, δεν θυμάμαι πόσοι, μας επέλεξε **ο δάσκαλος γύρω από ένα παππού Πόντιο, ο οποίος έψελνε από μνήμης ολόσωστα**, θα σας πω τώρα και για αυτό, και **ένας επιφορτίζονταν να κάνει το κανονάρχημα** και έλεγε, ας πούμε, – ψαλμωδικά 'τήν ἐξ ἀνθρώπων σπαρεῖσαν'- έπαιρνε φόρα ο παππούς, κάποια στιγμή όμως ο διάλος τον έβαλε τον πιτσιρικά, δεν θυμάμαι ποιος ήταν τώρα να πει, ο παππούς δεν έβλεπε καλά, άκουγε όμως και έλεγε, κανοναρχώντας 'εδώ είναι σταγμένο από κέρι' και έψελνε ο παππούς - ψαλμωδικά 'εδώω είναι..', όταν το πήρε είδηση, αμόλησε την χερούκλα του, που ήταν σαν κουπιά, και όλοι γίναμε λαγοί μέσα στην εκκλησία, ο ένας από δω, ο άλλος από κει, χαθήκαμε. Λοιπόν, παιδικές σκανδαλιές, αυτό ήταν το κανονάρχημα. Και εγώ έκανα πολλές φορές και **ήταν μεγάλη τιμή να σε επιλέξει να κανοναρχήσεις**».

Ερώτηση: Ποιος σας επέλεγε ο Παππάς ή ο δάσκαλος;

«**Ο πρωτοψάλτης του ναού, ο πρωτοψάλτης είχε την ευθύνη την απόλυτη, κανένας άλλος, ούτε δάσκαλος ούτε παππάς. Ο δάσκαλος μπορείς να διάλεγε δέκα παιδιά να πει, εσείς θα πάτε στο αναλόγιο, τον παλιό καιρό που το σχολείο λειτουργούσε. Εγώ έγινα ψάλτης, γιατί ο δάσκαλος μας επέλεξε 10 παιδιά, εσείς οι πέντε στο δεξιό αναλόγιο και εσείς οι πέντε στο αριστερό. Από αυτούς τους δέκα, οι τέσσερις με πέντε φτάσαμε να είμαστε μέχρι σήμερα ψάλτες, δυο γίνανε καθηγητές θεολόγοι. Έτσι λειτουργούσε το σχολείο και ο σωστός ο δάσκαλος. Αυτά όσον αφορά το κανονάρχημα**».

«Ας έρθουμε τώρα στην βυζαντινή μουσική. Μέχρι το 1814, μπορούμε να πούμε ότι η βυζαντινή μουσική ήταν μάλλον ακουστική ή ήταν τόσο πολύπλοκη η γραφή της, που δεν μπορούσε καν να αναγνωστεί. Τότε, μια επιτροπή που ορίστηκε από το Πατριαρχείο, τριμελής, το 1814 καθιέρωσε ένα σύστημα εύχρηστο, αυτό που χρησιμοποιούμε μέχρι σήμερα και μπόρεσε η βυζαντινή μουσική να καταγραφεί και να διαδοθεί. Από ό,τι διαπίστωσα, όταν ήμουν μικρός, οι ψάλτες μας, που ήρθαν πρόσφυγες απ' τον Πόντο και από τη Θράκη, δεν ήξεραν να διαβάζουν μουσικά. Όταν εγώ μπήκα μέσα στο νόημα και κατάλαβα πώς διαβάζεται και πώς εκφέρεται η βυζαντινή μουσική, διαπίστωσα με έκπληξη μου, ό,τι ήταν ολόσωστη, δηλαδή η ακουστική μετάδοση της βυζαντινής μουσικής μεταφέρονταν από γενιά σε γενιά και ήταν ολόσωστη. Ακόμα και οι χρωματικές παραλλαγές, σε όλα που λέμε σήμερα. Έτσι ακριβώς έγινε και στην Δωδεκάνησο. Η Δωδεκάνησος είχε πάρα πολύ στενή συνάφεια με την απέναντι, την Ανατολή όπως ονομάζουμε εμείς, και κυρίως με το πατριαρχείο και ό,τι ερχόταν από εκεί, το ενστερνίζονταν και εδώ. Δεν έχουμε, δυστυχώς, καταγεγραμμένα στοιχεία του τί ακριβώς συνέβαινε στην τουρκοκρατία εδώ, πως λειτουργούσε. Αλλά, όπως σας είπα, κυρίως πρέπει να ήταν ακουστικές μεταφορές ή όσοι πήγαιναν από δω να σπουδάσουν στην μεγάλη σχολή του γένους που ήταν στην Κωνσταντινούπολη, που πήγαιναν πάρα πολλοί, αυτοί μετέφεραν εδώ όλα τα ακούσματα και, πιθανόν, να υπήρχαν και κάποια χαρτιά, αλλά τουρκοκρατία ήταν, δεν μπορούσαμε να βρούμε πολλά πράγματα. Έτσι έφτασε μέχρι τα νεότερα χρόνια, όταν αρχίζουμε να έχουμε στοιχεία. Και το πρώτο στοιχείο που έχουμε είναι τον πολύ μεγάλο, είναι ένα όνομα, ένα όνομα που λέγεται Μουτάφης. Ζει η κόρη του, η κυρία Μουτάφη. Ο Μουτάφης είχε έρθει από απέναντι, από την Ανατολή που λέμε, Μικρά Ασία, τέλειος γνώστης της βυζαντινής μουσικής και είχε τοποθετηθεί, από ό,τι ξέρω τουλάχιστον εγώ, στην Χάλκη. Όταν ήρθε ο Σπυρίδωνας, ο μακαριστός, πήγε μια μέρα στην Χάλκη και όταν τον άκουσε τρελάθηκε και είπε στους Χαλκίτες, εγώ θα σας φέρνω ψάλτες, θα σας τους πληρώνω εγώ, αλλά αυτόν θα τον πάρω και θα τον φέρω εδώ. Αυτός αναμόρφωσε όλη την μουσική παιδεία της Δωδεκανήσου, της Ρόδου τουλάχιστον. Για αυτό και τον σύλλογο μας, που στήσαμε, τον ονομάσαμε Βύρωνας Μουτάφης. Αυτός έδωσε τις βάσεις και από αυτόν και έπειτα άρχισαν να βγαίνουν διάφοροι».

Τέλος συνέντευξης

Σχόλια:

«Ερώτηση: Εσείς κανοναρχούσατε όταν ήσασταν μικρός; Απάντηση: **«Βεβαίως, και τώρα θα σας πω και ένα πάρα πολύ ωραίο, χαριτωμένο. Ήμασταν, οχτώ, δέκα, δώδεκα, δεν θυμάμαι πόσοι, μας επέλεξε ο δάσκαλος γύρω από ένα παππού Πόντιο, ο οποίος έψελνε από μνήμης ολόσωστα, θα σας πω τώρα και για αυτό, και ένας επιφορτίζονταν να κάνει το κανονάρχημα»**¹⁰⁹. Ακόμη και οι προηγούμενες γενιές από τον Κύριο Συρόπουλο φαίνεται να διδάχθηκαν μέσω μνήμης τους ύμνους της Εκκλησίας. Όπως πληροφορούμαστε «Θεωρείται δηλαδή δεδομένο το γεγονός ότι ο πρωτοψάλτης μπορεί να είναι θεωρητικά άδαής, αλλά να κατέχει το λεγόμενο *ύφος*»¹¹⁰. Επομένως, η αποστήθιση των κειμένων και η μνήμη των ακουσμάτων μεταδόθηκαν και διαδόθηκαν στις επόμενες γενιές.

«Όταν εγώ μπήκα μέσα στο νόημα και κατάλαβα πώς διαβάζεται και πώς εκφέρεται η βυζαντινή μουσική, διαπίστωσα με έκπληξη μου, ότι **ήταν ολόσωστη, δηλαδή η ακουστική μετάδοση της βυζαντινής μουσικής μεταφέρονταν από γενιά σε γενιά και ήταν ολόσωστη**. Ακόμα και οι χρωματικές παραλλαγές, σε όλα που λέμε σήμερα. Έτσι ακριβώς έγινε και στην Δωδεκάνησο. **Η Δωδεκάνησος είχε πάρα πολύ στενή συνάφεια με την απέναντι, την Ανατολή όπως ονομάζουμε εμείς, και κυρίως με το πατριαρχείο και ότι ερχόταν από εκεί, το ενστερνίζονταν και εδώ**»¹¹¹. Μας επισημαίνεται ότι διατηρείται η μετάδοση της βυζαντινής μουσικής. Η διάδοση της γίνεται στις επόμενες γενιές κυρίως από μνήμης. Όπως αναφέρεται και για το Βυζάντιο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, μεταβάλλεται και ο τρόπος διδασκαλίας της Βυζαντινής μουσικής αλλά και το άκουσμα της ψαλμωδίας «[...] τὸ ἔτзи τὸ ἔλεγεν ὁ διδάσκαλός μου· καὶ ὁ ἄλλος, ὁ ἐδικός μου δὲν τὸ ἔλεγεν ἔτзи· να, οὕτως τὸ ἔλεγεν, ὥστε τυφλὸς τυφλὸν ὠδηγοῦσε [...]»¹¹². Αν και διακρίνεται μία μικρή αντίθεση στην διάδοση σύμφωνα με το Βυζάντιο και με την πιστή διάδοση της βυζαντινής μουσικής μεταγενέστερα, το σίγουρο είναι ότι αρχίζει να σταθεροποιείται και να εκτιμάται διαφορετικά η διάδοση της μουσικά ηχητικά, και μνημονικά.

¹⁰⁹Βλέπε συνέντευξη 5^η.

¹¹⁰Σπυράκου, *Οι χοροὶ των ψαλτῶν*, 546.

¹¹¹Βλέπε συνέντευξη 5^η.

¹¹²Κώδικες μονής Ξηροποτάμου, όπως παρατίθενται στο Σπυράκου, *Οι χοροὶ των ψαλτῶν*, 543.

6.1.6. Συνέντευξη 6^η

Όνοματεπώνυμο: Κώτης Γαβριήλ

Ημερομηνία Γέννησης: 23 Οκτωβρίου 1937, Ρόδος

Ετών : 82

Εκπαίδευση: Απόφοιτος Δημοτικού, Ζετής φοίτηση στην Πατριάδα σχολή, Απόφοιτος 6τάξιου Γυμνάσιου

Φοίτηση: Απόφοιτος Τμήματος Λογιστικής Σχολής της ΚΛΙΜΕΝΣ

Επάγγελμα: Δημόσιος υπάλληλος ως λογιστής στο Ορφανοτροφείο Αρρένων, 1967 έως 1996 διαχειριστής στο Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Θηλέων Ρόδου

Συνολική ψαλτική: Από το 1955 μέχρι σήμερα-64 χρόνια

Τωρινή κατάσταση: Συνταξιούχος, Πρωτοψάλτης Καθεδρικού Ναού Ευαγγελισμού Ρόδου

Ημερομηνία συνέντευξης: 23 Αυγούστου 2019

Τύπος συνέντευξης: Διηγηματική εξιστόρηση

Έναρξη συνέντευξης

«Σαν παιδί, όταν ήμουν στο αναλόγιο, **ο μπαμπάς μου ήταν ψάλτης, με έβαζε και κανοναρχούσα, τα αποστολάρια, συνήθως, και τα δοξαστικά.** Ήτανε πάρα πολύ ωραία και έχει καλή ακουστική, ακούγεται πάρα πολύ ωραία. **Σήμερα το κανονάρχημα, εγώ στην εκκλησία μου σαν ψάλτης, το εφαρμόζω σε μεγάλες γιορτές.** Στα κατηχητικά, εγώ πήγαινα σε **κατηχητικό**, όταν ήμουν στο χωριό. Εκεί, βέβαια, **δεν διδασκόμαστε ούτε κανονάρχημα, μερικά τροπάρια μας μάθαιναν οι κατηχητές μας, οι οποίοι τότε και αυτοί ήταν απλοί άνθρωποι.** Συνήθως ήταν ιερείς, μιλώ τώρα για τα παιδικά μου χρόνια το 1948-1950. Αμόρφωτοι άνθρωποι, αλλά ταπεινοί, προκομμένοι χρυσοί άνθρωποι. Στα κατηχητικά, **συνήθως, ο δάσκαλος, ο παππάς μας έκανε εμάς κατηχητικό στο χωριό. Μας μάθαινε το 'Πιστεύω', το 'Πάτερ ήμών' και τον 'Απόστολο'.** Το κανονάρχημα δεν μας το μάθαινε ο παππάς, μας το μάθαινε ο ψάλτης και, επειδή ψάλτης ήταν ο πατέρας μου στο χωριό, μου το μάθαινε και το έκανα. Το έκανα το κανονάρχημα σαν πιτσιρικάς που ήμουνα. Στην εκκλησία μου το μάθαινε ο πατέρας μου, προσωπικά εμένα. Αλλά και στα άλλα παιδιά δεν μας το μάθαινε ο παπάς».

Τέλος συνέντευξης

6.2 Το κανονάρχημα και το Ισοκράτημα

Η συνεχής αναφορά των ψαλτών στις διηγήσεις τους για την χρήση του κανοναρχήματος και του ίσου ως μέθοδο εκμάθησης των γραμμάτων, των βυζαντινών μελωδιών και ως ιεραρχικό κριτήριο κατάταξης για την εφαρμογή τους, προϋποθέτει, την ανάγκη περαιτέρω επεξηγήσεις αυτών των δύο όρων.

6.2.1 Το κανονάρχημα

Το κανονάρχημα ορίζεται ως «*Η εμμελής απαγγελία του ύμνου, η οποία προηγείται από τη μουσική εκτέλεση του*». *Η μουσική εκτέλεση του ύμνου πραγματοποιείται από τον κανονάρχη»*¹¹³. Όταν κάποιος κανοναρχεί, σημαίνει ότι ξεκινάει πρώτος τον ψαλμό ενός κανόνα και πολλών άλλων μελών¹¹⁴ εκφωνώντας τον στον ψάλτη¹¹⁵. Άρα το κανονάρχημα ακούγεται πριν την μουσική εκτέλεση του κανόνα, δηλαδή γίνεται ανάμεσα στις μουσικές γραμμές του μέλους και λίγο πριν την κατάληξη της γραμμής. Ο λεγόμενος κανονάρχος εκφωνεί την επόμενη φράση, ενώ ο ψάλτης συνεχίζει χωρίς καθυστέρηση στο χρόνο.

Ειδικότερα, στην Κωνσταντινούπολη μέχρι να καταγραφεί κάποια συλλογική μελέτη για την αξιολόγηση ενός ψάλτη, είναι απαραίτητο να γνωρίζει το Προκείμενο του Αποστόλου. Ειδικότερα, όμως, : «*σὲ ὅσες περιπτώσεις τυπικῶν ψάλλεται τὸ Προκείμενο, ο ψάλλων χαρακτηρίζεται ὡς ψάλτης, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ὑπηρεσία στὴν ὁποία ἔχει ταχθεῖ τὸν ἀναφέρει ὡς Κανονάρχη. Πιὸ συγκεκριμένα, ὅταν ὁ Κανονάρχης στέκεται στὸ μέσο τοῦ ναοῦ ἀσκεπῆς γιὰ νὰ ψάλει τὸ Προκείμενο καὶ τοὺς στίχους του, ἀναφέρεται στὴ συνέχεια τῆς τυπικῆς διάταξης ὡς Ψάλτης»*¹¹⁶

Αναλυτικότερα, οι Βυζαντινοί χοροί αποτελούνται από μέλη με χαρακτηριστική για τον καθένα θέση. Πιο συγκεκριμένα: «*κατ' αρχαία τάξη, η οποία έχει επικρατήσει στον πατριαρχικό ναό, τους μουσικούς χορούς συγκροτούν ο κατά καιρόν πρωτοψάλτης, διευθυντής και αρχηγός των χορών, ο λαμπαδάριος, αρχηγός του αριστερού χορού, ο δομέστικος του πρώτου, ο δομέστικος του δεύτερου, ο πρώτος και ο δεύτερος κανονάρχης του δεξιού, ο πρώτος και ο δεύτερος κανονάρχης του*

¹¹³Π. Γεωργίου, στην *Θρησκευτική και Ηθική εγκυκλοπαίδεια: Ιωάννης-Κωνσταντίνος*, τόμ.7, επιμ. Λυγγουρης Αχ. (Αθήνα: ΑΘ.ΜΑΡΤΙΝΟΣ, 1965), 302.

¹¹⁴Βλ. Συνεντεύξεις της παρούσας εργασίας, 29-46.

¹¹⁵«*Οἱ Ψάλτες ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας. Ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἔχουν ὀρισθεῖ ὡς εἰδικὸ σῶμα λειτουργῶν, ἀφιερωμένο στὴ δοξολόγηση τοῦ Θεοῦ»* στο Σπυράκου, *Οι χοροί ψαλτών*, 69.

¹¹⁶Σπυράκου, *Οι χοροί των ψαλτών*, 531.

αριστερού χορού και οι λοιποί ισοκράτες και βοηθοί κανονάρχες των δύο χορών»¹¹⁷.

Εκτός, όμως, από τους βυζαντινούς χορούς του πατριαρχικού ναού, το κανονάρχημα φαίνεται πως αποδίδεται και από *καλλιφωνικά* παιδιά σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Οι κανόνες απόδοσης που ισχύουν είναι οι εξής: να γίνεται επί του ίσου, ο κανονάρχος να έχει ξεκάθαρη προφορά, ο χωρισμός των τροπαρίων να ταιριάζει με το νόημα, ο ρυθμός να ακολουθεί το μέλος και μετάβαση του κανοναρχήματος στην νέα βάση του μέλους κατά την αλλαγή¹¹⁸.

Ενδεικτικά, παρουσιάζονται παρακάτω αφηγήσεις και αναφορές που συλλέχθηκαν και επεξηγούν στην πράξη, δηλαδή πάνω στα αναλόγια της εκκλησίας την εκτέλεση του κανοναρχήματος. «*Μια αναλυτική περιγραφή του βυζαντινού κανοναρχήματος άποτυπώνεται σέ σπουδαϊκά τυπικά και τὸ ἐντάσσουν οὐσιαστικὰ στὴν γενικότερη ἀντιφωνικὴ πρακτικὴ. Πιὸ συγκεκριμένα, ὅταν τὴν Κυριακὴ τοῦ Πασχα ὁ Πρῶτος Πρεσβύτερος ἢ ὁ Προεστὼς ἀναγινώσκει ἀπὸ τὸν σὺνθρονο τοῦ Βήματος τὸ Ευαγγέλιο, αὐτὸ ἀντιφωνεῖται ἀπὸ τὸν Διάκονο ποὺ βρίσκεται στὸν ἄμβωνα, “τὸν αὐτὸν λόγον λέγοντος ὄνπερ ἐκεῖνος ἔνδοθεν”*»¹¹⁹.

Στη συνέχεια, ακολουθούν αφηγήσεις που δόθηκαν από κανονάρχους του πατριαρχικού ναού προκειμένου να κατανοηθεί η εκτέλεση του στα αναλόγια: «*Αναγινωσκομένων υπό του πρωτοκανονάρχου του Οἴκου, του Μηνολογίου και του υπομνήματος της ημέρας*¹²⁰. «Ο πρώτος λέγει χύμα μεγαλοφώνως...το κέλευσον.... Ο πρωτοκανονάρχης κανοναρχεί τα υπό του πρωτοψάλτου ή του δομεστικού ψαλλόμενα τροπάρια, το αυτό ποιεί διά το λαμπαδάριον και τον δομέστικον του αριστερού χορού ο κανονάρχης του αριστερού χορού. Ο πρωτοκανονάρχης ἔλεγε μεγαλοφώνως χύμα την υπακοή. Τα νύν η υπακοή αναγινώσκειται υπό του δευτέρου κανονάρχου. Ο πρωτοκανονάρχης κανοναρχεί και τον πατριάρχην ψάλλοντα. Ο πρωτοκανονάρχης αναγινώσκει κατά τας μεγάλας και 183 επισήμους εορτάς τον Απόστολον... λειτουργούντος του Πατριάρχου. Ενώ ο Πατριάρχης απλώς χοροστατεί,

¹¹⁷Άγγελος Βουδούρης, *Οι Μουσικοί Χοροί της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας κατά τους κάτω χρόνους, Εν Κωνσταντινουπόλει 1934* (Αθήναι: Μουσικολογικά Απομνημονεύματα, 1998), 3. Πρβλ. του ιδίου, *Απομνημονεύματα Μουσικολογικά, Εν Κωνσταντινουπόλει 1947* (Αθήναι: Μουσικολογικά απομνημονεύματα, 1998), 86 όπως αναφέρεται στο Συμεών Κανάκης, «Οι μουσικοί ρόλοι των ψαλτών των πατριαρχικών χορών μέσα από τις περιγραφές του Αγγέλου Βουδούρη» στο «Από Χορού και Ομοθυμαδόν» *Εξελίξεις και Προοπτικές της Διεπιστημονικής Έρευνας για την Ψαλτική. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Μουσικολογικού Συνεδρίου, Βόλος, 9 - 11 Ιουνίου 2016*, επιμ. Κωνσταντίνος Χ. Καραγκούνης και Κωστής Δρυγιαννάκης, 180-86(Βόλος: Δημητριάδος, 2017),

¹¹⁸Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, *Θεωρία και πράξις της Βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής: μέθοδος μετά πολλών ασκήσεων και παραδειγμάτων*, 3^η έκδ. (Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων η Ζωη, 1947), 124.

¹¹⁹Σπυράκου, *Οι χοροί των ψαλτών*, 500.

¹²⁰Άγγελος Βουδούρης, *Οι Μουσικοί Χοροί της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας κατά τους κάτω χρόνους, Εν Κωνσταντινουπόλει 1937* (Αθήναι: Μουσικολογικά απομνημονεύματα 1998), 8, όπως αναφέρεται στο Κανάκης, «Οι μουσικοί ρόλοι των ψαλτών των πατριαρχικών χορών μέσα από τις περιγραφές του Αγγέλου Βουδούρη»), 183.

ο Απόστολος αναγινώσκεται υπό του κανονάρχου από της παρά το αναλόγιον του αριστερού χορού θέσεως»¹²¹.

Ως χριστουγεννιάτικο έθιμο συναντάται η χρήση του κανοναρχήματος στο νησί της Σκιάθου. Πιο συγκεκριμένα, το έθιμο αυτό είχε θέση στις δυο ενορίες του νησιού, κατά την εποχή των Χριστουγέννων, και εκτελούνταν κατά το ψάλσιμο της Ένατης Ωδής στην ακολουθία του Όρθρου. Μέσα από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη μπορεί κανείς να φέρει στο μυαλό του σαν αναπαράσταση την εκτελεστική διαδικασία του έθιμου αυτού: « Έπρεπεν άφοϋ καλαναρχήσω τόν τελευταῖον εἰρμόν 'Στέργειν μὲν ἡμᾶς' μὲ τὸν τελευταῖον αὐτοῦ στίχον 'ἢ προαίρεσις δίδου' νὰ φύγω ἀπὸ τὸν ψάλτην καὶ νὰ περιέλθω, μὲ ἀνοικτὸν τὸ βιβλίον ὡς δίσκον, ὅλα τὰ στασιδία, ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ στεκόμενος ἐμπροστὰ των, εἰς τὴν ἀράδα, νὰ χαιρετίζω ἕναν ἕναν, ἐπαναλαμβάνων: 'ἢ προαίρεσις δίδου', τὸν τελευταῖον τοῦ εἰρμοῦ στίχον, ὅπερ ἰσοδυναμεῖ 'διὰ τὸν κόπον μας ὁποῦ καλαναρχοῦμεν ὄλον τὸν χρόνον...'. Καὶ τότε κάθε ἕνας νὰ μοῦ ρίπτῃ εἰς τὸ βιβλίον ὅ,τι προαιρεῖται, ὅ,τι εὐχαριστεῖται»¹²².

Ακόμη, μια άλλη ιστορία για το νησί της Σκιάθου καταγράφεται στα χριστουγεννιάτικα διηγήματα του Μωραϊτίδη: «Δυὸ παράξενοι γέροι, ὁ Νταραδημος, καὶ ὁ καπετὰν Γιώργος ὁ Κονόμος, εἶχον τὴν μανίαν, ὁ μὲν πρῶτος ν' ἀπαγγέλλῃ, μὲ φωνὴν ἀρκούντως ἀκουστήν, πρὶν νὰ τὰ εἴπῃ ἀκόμη ὁ παπᾶς ἢ ὁ ψάλτης ἢ ὁ διαβαστής, πότε ὡς νὰ ἐβοήθει τὸν ψάλτην μακρόθεν, ὅλα τὰ μέρη τῆς ἀκολουθίας, τροπάρια, ψαλμούς, αἰτήσεις, ἐκφωνήσεις· ὁ δὲ δεῦτερος νὰ δεικνύῃ ὅτι δὲν ἀνέχεται τὴν μανίαν αὐτὴν καὶ νὰ τὴν σκώπτῃ καὶ νὰ τὴν χλευάζῃ... ἀναλόγια. Ἐπρόκειτο νὰ κανοναρχήσουν τὰς 'προαιρέσεις'. Τὸν εἰρμόν τῆς θ' ὥδης, ὅστις τελειώνει εἰς τὰς λέξεις 'ὄση πέφυκεν ἢ προαίρεσις, δίδου', ἄδηλον ἂν ὁ κύρ Ἀναγνώστης τῆς Εὐγενίτσας ἢ ὁ μπαρμπ' Ἀναγνώστης ὁ Παρθένης ἢ ἄλλος τις προγενέστερος αὐτοῦ, τὸν ἠρμνήνευσεν ὅτι ἐσήμαινε νὰ δίδωνται, χάριν τῆς ἡμέρας, προαιρετικὰ φιλοδωρήματα εἰς τὸν κανονάρχον, καὶ εἶχεν εἰσαχθεῖ ἔθιμον, ὅταν τὸ παιδίον τὸ κανοναρχοῦν ἐτελείωνε τὸν στίχον ἐκεῖνον, νὰ περιέρχεται τεῖνον ἀνοικτὸν τὸ Μηναῖον, πρὸς τοὺς προεστοὺς καὶ ἄλλους κατόχους τῶν στασιδίων, οἵτινες ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ρίπτωσιν ἐντὸς τοῦ βιβλίου ἀργυρὰ κέρματα, τουρκικὰ, σπανίως κανὲν σβάντζικον, διὰ ν' 'ἀσημώσουν' τὸν κανονάρχον»¹²³.

¹²¹Βουδούρης, *Οι Μουσικοί Χοροί της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, 13-14, ὅπως αναφέρεται στο Κανάκης, «*Οι μουσικοί ρόλοι των ψαλτῶν των πατριαρχικῶν χορῶν μέσα ἀπὸ τις περιγραφές του Ἀγγέλου Βουδούρη*»), 183.

¹²²Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Τα Διηγήματα: Χριστούγεννα στον ύπνον μου*, τόμ.2 (Αθήνα: Γνώση και Στιγμή, , 1991), 180.

¹²³Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «*Η Ντελυσεφέρω*» στο *Ἄπαντα*, επιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τόμ.3 (Αθήνα: ΔΟΜΟΣ, 1984), 641-647. προσπελάστηκε στις 29 Δεκεμβρίου 2019, <https://www.papadiamantis.org/works/58-narration/347-03-56-h-ntelhsyferw-1904>.

6.2.2 Το ισοκράτημα

Το ισοκράτημα προέρχεται από τις λέξεις «ίσον» και «κρατώ». Συγκεκριμένα, είναι το «*ἤχημα τῆς βάσεως τοῦ κάθε τετραχόρδου ἢ πενταχόρδου καὶ ἀκολουθεῖ τὴν μελωδία, προφέροντας ταυτόχρονα τὴν κάθε συλλαβὴ τοῦ κειμένου. Ὅταν τὰ τετράχορδα ἢ πεντάχορδα ἀλλάζουν, τὸ ἴσον ἀλλάζει προφανῶς καὶ αὐτό, μεταβαίνοντας στὴ βάση τοῦ νέου τετραχόρδου ἢ πενταχόρδου. Στὶς καταλήξεις, γὰρ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διαφωνία τοῦ διαστήματος δευτέρας, τὸ ἴσον κατέρχεται σὲ διάστημα τρίτης ἢ πέμπτης καὶ ἐπιστρέφει στὴν ὁμοφωνία*»¹²⁴. Το ισοκράτημα στην ψαλτική τέχνη χαρακτηρίζει την θεωρία του μέλους, με την έννοια της συνεχούς εκτέλεσης του τονικού κέντρου γύρω από το οποίο δομεῖται η μελωδία.

Κατά την Σπυράκου το ισοκράτημα μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τῆς Ἀναστάσεως. Μουσικὰ χειρόγραφα ἀπὸ τα υστεροβυζαντινά χρόνια επαληθεύουν τὴν ἐκτέλεση τοῦ ισοκρατήματος ἀπὸ ψάλτες. Ἡ ὑπαρξὴ συγκεκριμένων ψαλτῶν που κατὰ τὴ διάρκεια των ἀκολουθιῶν ισοκρατοῦν, ἐπιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τα υστεροβυζαντινά μουσικὰ χειρόγραφα¹²⁵. Στον πατριαρχικὸ ναὸ ὁ Ἰσοκράτης κατέχει μιὰ ξεχωριστὴ θέση, τὴν ὁποία μποροῦν νὰ ἀναλάβουν καὶ παιδιὰ, με προϋπόθεση νὰ ἔχουν ωριμάσει πάνω στο ἀναλόγιο γιὰ τὴν ἐκτέλεση του. Καθοδηγητὴς ἦταν ὁ διδάσκαλος τους, ὁ ὁποῖος ξεκινούσε νὰ ψάλλει τὴν μελωδία. Ἀρχικὰ, δίνεται τὸ ἴσο ἀπὸ τὸ παιδί ἢ τὸν υπεύθυνο τοῦ ισοκρατήματος συνοδεύοντας τὸν πρωτοψάλτη ψάλλοντας¹²⁶. Ἐπίσης, γνωρίζει ἀμέσως τὸ ἐπόμενο ἴσο που θὰ κρατήσῃ, καὶ ἀν αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο ἢ ὄχι. Γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο, ὑπάρχουν μέρη ὅπου ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἀκούγεται ἢ ἴσα που ἀκούγεται, καὶ μέρη ὅπου τὸ ἴσο προβάλλει ἰσχυρό.

¹²⁴Στάθη Γρ. Θ., «*Ἀνάλυσι τοῦ στιχηροῦ τοῦ Γερμανοῦ ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν « Τὸν ἥλιον κρύψαντα».* [Ἡ Παλαιὰ «Συνοπτικὴ» καὶ ἡ Νέα «Ἀναλυτικὴ» Μέθοδος τῆς Βυζαντινῆς Σημειογραφίας]», «...τιμὴ πρὸς τὸν διδάσκαλον». Ἐκφρασις ἀγάπης στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη. Αφιέρωμα στα ἐξητάχρονα τῆς ηλικίας καὶ στα τριαντάχρονα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσφοράς του (Ἀθήνα:2001), 534-587, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Σπυράκου, *Οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν*, 485.

¹²⁵«*Ἡ πρακτικὴ τοῦ ἰσοκρατήματος θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ὅτι ὑπονοεῖται ἤδη στὰ Πατερικὰ κείμενα τοῦ Μεγ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσόστομου μὲ τὸν ὄρο «ὑπηχοῦσι»* στὸ Σπυράκου, *Οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν*, 485.

¹²⁶Βουδούρης, *Οἱ Μουσικοὶ Χοροὶ τὸ 1934*, 18-19, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Κανάκης, «*Οἱ μουσικοὶ ρόλοι τῶν ψαλτῶν τῶν πατριαρχικῶν χορῶν μέσα ἀπὸ τις περιγραφές τοῦ Ἀγγέλου Βουδούρη*»), 183.

Κεφάλαιο 7^ο

7.1 Συμπεράσματα

Αν και η μελέτη της εκπαίδευσης έχει επιτευχθεί επανελλειμένα και από άλλους μελετητές, η απουσία μιας συγκεντρωτικής καταγραφής για την καθοδήγηση που παρήχε η χρήση της βυζαντινής μουσικής άφησε χώρο για μία νέα προσέγγιση. Παρόλο, λοιπόν, που δεν γνωρίζουμε εάν χωρίς την συμβολή της εκκλησίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας θα είχαν επιδιωχθεί διαφορετικοί τρόποι για να συνεχιστεί και να διατηρηθεί η παιδεία, η χρήση εκκλησιαστικού περιεχομένου ως μαθησιακό εργαλείο συνιστά μέρος για την συστηματοποίηση της γενικής και της βυζαντινής μουσικής εκπαίδευσης, αποδεικνύοντας πόσο ισχυρά και καθοριστικά υπερασπίστηκε η Εκκλησία την εκπαίδευση του λαού.

Ως εκ τούτου, όλα όσα περιγράφονται μέσα από τις πηγές και τις συνεντεύξεις για τα παλαιότερα χρόνια συνιστούν αποτύπωση της μαθησιακής διαδικασίας που εφαρμοζόταν ήδη από το Βυζάντιο, προσαρμοζόμενη στις ανάγκες τις κάθε εποχής. Αφορά, λοιπόν, σε μια παράδοση η οποία δεν σταμάτησε να εξελίσσεται και να διαμορφώνεται, ακόμα και μετά την άλωση του βυζαντινού πολιτισμού. Η διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής είτε ασκούμενη προφορικά είτε μέσω της αποστήθισης, δεν έπαψε να είναι σε χρήση ακόμη και όταν απαγορεύτηκε η χρήση της ελληνικής γλώσσας από τους Ιταλούς. Τα βυζαντινά κείμενα ήταν αυτά τα οποία λειτουργούσαν ως διδακτικό εργαλείο για την μετάδοση της Ελληνικής γλώσσας.

Όπως τεκμηριώθηκε μέσα από τις συνεντεύξεις, η εκμάθηση της βυζαντινής μουσικής αφορά την πρακτική άσκηση της, δηλαδή την ακουστική μετάδοση της καθώς, μέχρι και την ίδρυση της Βυζαντινής σχολής και των Ιερατικών Φροντιστηρίων δεν αναφέρεται πουθενά η εκμάθηση βυζαντινών χαρακτήρων. Οι συνεντεύξεις αποδεικνύουν στο σύνολο τον παλιό τρόπο μάθησης της βυζαντινής μουσικής ή αλλιώς την κλασική βυζαντινή παραδοσιακή διδασκαλία. Συνεπώς, η συμμετοχή των μαθητών πάνω στο ψαλτήρι, δίπλα στους ψάλτες ή ακόμα και στο μέσο της εκκλησίας διαθέτουν διπλό ρόλο συνεισφοράς, από την μία παρουσιάζονται ως πιστοί ακόλουθοι της θρησκείας και από την άλλη ως μαθητευόμενοι στην Ελληνική γλώσσα με χρήση της λειτουργικής μνήμης μέσω της ερμηνείας.

Κάποια από τα συμπεράσματα που προκύπτουν μέσα από τις συνεντεύξεις συμπληρώνουν στοιχεία πληροφόρησης για ένα κομμάτι του τρόπου διαπαιδαγώγησης κατά την Ιταλοκρατία. Πιο συγκεκριμένα, επιβεβαιώνεται ότι η εκμάθηση και η μετάδοση της βυζαντινής μουσικής γίνεται *μέσω της μνήμης αλλά και από στόμα σε στόμα*. Ως μαθητές, υπό την πλήρη ευθύνη της εκκλησίας αλλά και του κατεξοχήν δασκάλου συμμετέχουν κατά την διάρκεια της λατρείας είτε κανοναρχώντας είτε κρατώντας το ίσον. Ανάλογα με τις διαθέσιμες παροχές τις

περιοχής στην οποία ζουν, όσοι φοιτούν σε κάποιο σχολείο, η εκμάθηση της γραπτής ελληνικής γλώσσας προκύπτει μέσα από την ανάγνωση βυζαντινών κειμένων, γεγονός που αναφέρεται ήδη και σε βυζαντινές βιβλιογραφικές πηγές. Ενώ, για όσους μαθήτευαν δίπλα σε κάποιον δάσκαλο, ανάλογα την ιδιότητα του (κληρικός), επεμβαίνει μέχρι την εκμάθηση των κειμένων. Από κει και πέρα είναι ευθύνη του πρωτοψάλτη της εκάστοτε εκκλησίας, να επιλέξει ένα καλλίφωνο παιδί για να τον βοηθήσει πάνω στο αναλόγιο και να ενισχύσει το άκουσμα της ψαλμωδίας. Επίσης, λόγω της αγραμματοσύνης, κυρίως των παλιών ψαλτών, η απαγγελία του μουσικού λόγου από τους μαθητές χρησιμοποιήθηκε ως μια μορφή υπενθύμισης των βυζαντινών κειμένων προς τους ψάλτες. Το σχολείο, τα κατηχητικά και η εκκλησία, είτε και τα τρία μαζί σε συνδυασμό, είτε ατομικά το καθένα, προσέφεραν σε όλους τους μαθητές και στα παιδιά μια θέση στην εκκλησία, με την ψαλτική τέχνη συνοδοιπόρο τους μέχρι και τα βαθιά γεράματα.

Πρώτα τα κατηχητικά, και έπειτα η επιτυχής ίδρυση ενός επίσημου κέντρου μετάδοσης αποκλειστικά της βυζαντινής μουσικής, κατάφεραν να αποτελέσουν το έναυσμα για την ρύθμιση του κλάδου της βυζαντινής μουσικής. Η προφορική κυρίως διαδικασία της βυζαντινής μουσικής, ξεκίνησε να πραγματοποιείται και με τους χαρακτήρες της. Δεν βασίζεται πλέον μόνο σε προφορική μαθητεία, αλλά και σε συστηματική μαθησιακή εκπαίδευση. Η πορεία της ευνοήθηκε επιπλέον, με την δημιουργία και άλλων σχολών με παρόμοια ή τελείως διαφορετικά ονόματα και μορφές (Κατηχητική σχολή Κοσκινού, Κατηχητική σχολή Λίνδου, Χορωδία βυζαντινής μουσικής). Για αυτόν τον λόγο, η Βυζαντινή Μουσική Σχολή ορίστηκε ως ο χρονικό όριο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης.

Μέσα από την αναζήτηση του μουσικού πολιτισμού της Ρόδου ανακαλύπτουμε στοιχεία και για τον ίδιο τον πολιτισμό του τόπου. Όσο υπάρχουν άτομα εν ζωή, που μπορούν να μας διηγηθούν ιστορίες από τα παλιά, πρέπει να καταγραφούν και να κατατεθούν σε τοπικό αρχείο του νησιού για την ενίσχυση της τοπικής ιστορίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ας αποτελέσουν, λοιπόν, οι παρακάτω προτάσεις την αρχή για νέες έρευνες. Ενδεικτικές μελλοντικές ερευνητικές κατευθύνσεις που προτείνονται, μπορούν να αφορούν την διερεύνηση της ευρύτερης μουσικής εκπαίδευσης στην Ρόδο κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας και Ιταλοκρατίας. Επιπλέον, η διεξαγωγή μιας έρευνας για απαρίθμηση των αποφοίτων της πρώτης βυζαντινής μουσικής σχολής, από τότε που ιδρύθηκε μέχρι και την σημερινή εποχή. Επίσης, να εξεταστούν οι σχέσεις δασκάλου-μαθητή μεταξύ των τοπικών ψαλτών της Ρόδου στα τελευταία χρόνια της Ιταλοκρατίας από τους εναπομείναντες ψάλτες εν ζωή. Τέλος, να δημιουργηθεί ένας συγκεντρωτικός πίνακας με τους απόφοιτους της Βυζαντινής μουσικής σχολής, από την δημιουργία της μέχρι σήμερα.

Η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία αποτελεί ένα βασικό θεμέλιο του Ροδίτικου πολιτισμού. Ο ρόλος της βυζαντινής μουσικής άλλοτε ακτινοβολεί και

άλλοτε αχνό-φαίνεται μέσα στην ιστορική αναδρομή που πραγματοποιήθηκε. Η πορεία μιας ιστορίας με προβάδισμα εξέλιξης ή στασιμότητας, αναλόγως με τα επιτρεπτά μέτρα της εποχής και της διοίκησης, συμφωνούν με τα λεγόμενα ενός συνθέτη και πατέρα της εθνικής μουσικής σχολής Μανώλη Καλομοίρη *«Πιστεύω πως οι χρόνοι της δουλείας όχι μόνο δεν αλλοιώνουν το ελληνικό λαϊκό αίσθημα, αλλά αντίστροφα ο ελληνικός μουσικός πολιτισμός επέδρασε και στη διαμόρφωση των κατακτητών του (Νέα εστία 15.07.1916).*

Βιβλιογραφία

- Αλεξάνδρου, Μαρία. *Εισαγωγή στη Βυζαντινή μουσική*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2016.
- Αλυγιζάκης, Αντώνιος. *Θέματα Εκκλησιαστικής Μουσικής*. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 1993.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Αγγελική. «Τα μαθηματάρια των Ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας». Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλοσοφικής Σχολής, 1989. Προσπελάστηκε στις 25 Ιανουαρίου 2020. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/1472>.
- Βεργωτής, Γεώργιος. *Η εκπαίδευσις εις την νήσον ρόδον: συμβολή στην ιστορία της δωδεκανήσου*. Αθήνα: Ιων.Σουκης&ΣΙΑ, 1972.
- Του ιδίου. *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*. Ρόδος: ΔΙ.ΚΕ.Μ.ΜΕ., 1997.
- Του ιδίου. *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία*. Ρόδος: Ανδρονάκη, 1995.
- Βουδούρης, Άγγελος. *Απομνημονεύματα Μουσικολογικά Εν Κωνσταντινουπόλει 1947*. Αθήνα: Μουσικολογικά απομνημονεύματα, 1998.
- Του ιδίου. *Οι Μουσικοί Χοροί της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας κατά τους κάτω χρόνους, Εν Κωνσταντινουπόλει 1937*. Αθήνα: Μουσικολογικά απομνημονεύματα, 1998.
- Του ιδίου. *Οι Μουσικοί Χοροί της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας κατά τους κάτω χρόνους, Εν Κωνσταντινουπόλει 1934*. Αθήνα: Ευρωπαϊκό κέντρο τέχνης, 1998.
- Π., Γεωργίου. Στην *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια: Ιωάννης Κωνσταντίνος*. επιμέλεια του Λυγγούρης Αχ., τόμ.7: 302. Αθήνα: Αθ. Μαρτινος, 1965.
- Γριτσόπουλος, Τάσος. *Πατριαρχική Μεγάλη του γένους σχολή*. τομ.Α. Αθήνα: Γ. Φέξη, 1996.
- Δρακίδης, Γεράσιμος. *Ο «Σουκιουρμπέης» : Τα Ροδιακά ιστορικά θρύμματα και ανέκδοτα του 21 διασωθέντα εκ παραδόσεων*. Αθήνα: Άγκυρα, 1921.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων. «Εκκλησία Ρόδου.» *Επετηρίς Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ.ΣΤ (1929): 145-179.
- Του Ιδίου. *Ροδιακά*. Ρόδος: Απόλλωνος, τεύχ. Α, 1917.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Εκθεσις περί Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (26.8.1863)». Στο *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η*

εκπαίδευση του γένους: κείμενα-πηγές, 1830-1914, επιμέλεια της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου, 465-475. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1998.

Καινή Διαθήκη

Καλαμπίχης, Εμμανουήλ. *Από την ζωή μου*. Ρόδος: Η Ροδιακή, 1968.

Κανάκης, Συμεών. «Οι μουσικοί ρόλοι των ψαλτών των πατριαρχικών χορών μέσα από τις περιγραφές του Αγγέλου Βουδούρη». Στο *Από Χορού και Ομοθυμαδόν Εξελίξεις και Προοπτικές της Διεπιστημονικής Έρευνας για την Ψαλτική. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Μουσικολογικού Συνεδρίου, Βόλος, 9 -11 Ιουνίου 2016*, επιμέλεια των Καραγκούνη Κωνσταντίνου και Δρυγιαννάκη Κωστή, 180-86. Βόλος: Δημητριάδος, 2017.

Καριώτης, Εμμανουήλ. «Συμπληρωματικές σελίδες των αγώνων για τη διάσωση και επικύρωση του καθεστώτος της μακτού Δωδεκανήσου». *Δωδεκανησιακά χρονικά*, τόμ.6 (1977): 32-54.

Κοντογιώργης, Γεώργιος. *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση: οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα: Λιβάνης-Νέα σύνορα, 1982.

Κουκουλές, Φαίδων, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α1. έν Αθήναις: 1948.

Λουγγής, Τηλέμαχος. *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*. Αθήνα: Ηρόδοτος/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003.

Μαλαβάκης, Νίκος. *Βυζαντινολόγιο: Λεξικό εκκλησιαστικών και θρησκευτικών όρων*. Αθήνα: Αστηρ, 1999.

Μητροπολίτου Ρόδου Αποστόλου. *Απομνημονεύματα: Ήτοι χρονογραφική ιστορία της εκκλησιαστικής ιστορίας Ρόδου επί Ιταλό-Γερμανοκρατίας 4 Μαΐου 1912-8 Μαΐου 1945*. τόμ.Α. Αθήνα:Διον.Πετσάλη, 1947.

Του ιδίου. *Η Εκκλησία της Ρόδου στα χρόνια της Ιταλικής Κατοχής 1912-1945*. Ρόδος: 1988.

Μουσική Επιτροπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου. *Στοιχειώδης Διδασκαλία της Εκκλησιαστικής Μουσικής εκπονηθείσα επί τη βάση του Ψαλτηρίου υπό της Μουσικής Επιτροπής του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν έτει 1883*. Κωνσταντινούπολη: εκ του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 1888.

Μπακίρης, Εμμανουήλ. *Τα γράμματα στ' αφάντου τα χρόνια της σκλαβιάς*. Ρόδος: Εκκλησιαστική επιτροπή Αφάντου, 1985.

Μωραϊτίδης ,Αλέξανδρος. *Τα Διηγήματα*. τόμ. 2, *Χριστούγεννα στον ύπνον μου*. Αθήνα: Γνώση και Στιγμή, 1991.

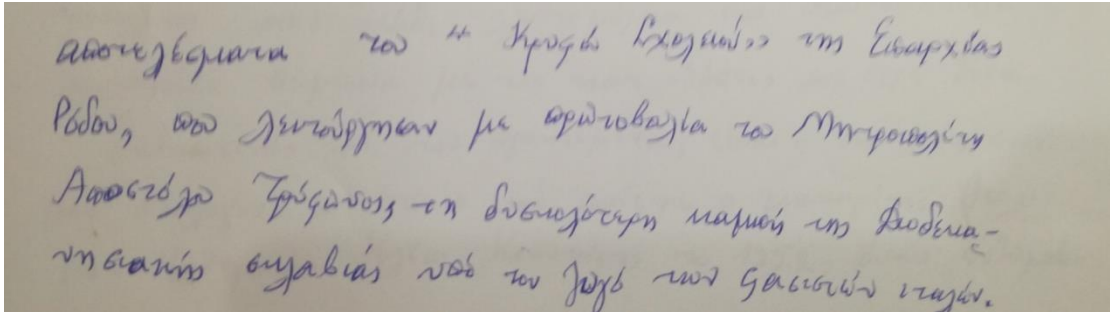
Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης. *Θεωρία και πράξις της Βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής*. Αθήνα: Σωτήρ, 2015.

- Παπαδιαμάντης, Αλέξανδρος. «Η Ντελνσεφέρω». Στο *Απαντα*, επιμέλεια του Τριανταφυλλόπουλου Νίκου, τόμ.3: 641-647. Αθήνα: Δομος, 1984. Προσπελάστηκε στις 25 Ιανουαρίου 2020. <https://www.paradiamantis.org/works/58-narration/347-03-56-hntelhsyferw-1904>.
- Παπαδόπουλος, Γεώργιος. *Συμβολαί εις την Ιστορίαν της παρ' ημίν εκκλησιαστικής μουσικής και οι από των αποστολικών χρόνων άχρι των ημερών ημών ακμάσαντες επιφανέστεροι μελωδοί, υμνογράφοι, μουσικοί και μουσικολόγοι*. Αθήνα: 1890.
- Παπαδόπουλος, Σταύρος. *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο την περίοδο της Ιταλοκρατίας 1937-1945*. Ρόδος: Τέχνη, 2015.
- Παπανδρέου, Θεόδωρος. *Η μαλώνα της Ρόδου*. Ρόδος, 1984.
- Παπαχριστοδούλου, Χριστόδουλος. *Ιστορία της Ρόδου: Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου, 1948*. 2 η έκδ. Αθήνα: Στέγη γραμμάτων και τεχνών Δωδεκανήσου, 1994.
- Πατούρης, Κωνσταντίνος. «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τούρκικη κατοχή». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού. Προσπελάστηκε στις 25 Ιανουαρίου 2020. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/19163>.
- Στάθης, Γρηγόριος. *Οι Μέθοδοι της Ψαλτικής Τέχνης. «...τιμή προς τον διδάσκαλον»*. Έκφρασις αγάπης στο πρόσωπο του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθη. Αφιέρωμα στα εξηντάχρονα της ηλικίας και στα τριαντάχρονα της επιστημονικής και καλλιτεχνικής προσφοράς του. Αθήνα: 2001 Αθήνα: Ανατολής το περιήχημα 2001.
- Του ιδίου. «Ανάλυσι του στιχηρού του Γερμανού αρχιερέως Νέων Πατρών « Τον ήλιον κρύψαντα». [Η Παλαιά «Συνοπτική» και η Νέα «Αναλυτική» Μέθοδος της Βυζαντινής Σημειογραφίας]», «...τιμή προς τον διδάσκαλον». Έκφρασις αγάπης στο πρόσωπο του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθη. Αφιέρωμα στα εξηντάχρονα της ηλικίας και στα τριαντάχρονα της επιστημονικής και καλλιτεχνικής προσφοράς του. Αθήνα: Ανατολής το περιήχημα 2001.
- Σπυράκου, Ευαγγελία. *Οι χοροί ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση*. Αθήνα: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, 2008.
- Συμεωνίδης, Σίμος. *Τα γράμματα στο νησί της Σίφνου (1650-1833)*. Πειραιάς: 1962.
- Τσιρπανλής, Ζαχαρίας. *Η Ρόδος και η ιστορία της: από τα βυζαντινά χρόνια ως την ενσωμάτωση με την Ελλάδα*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994.
- Φίνας, Κυριάκος. *Η παιδεία στη Λίνδο στα χρόνια της σκλαβιάς: τουρκοκρατία-ιταλοκρατία 1522-1945*. Ρόδος: Τέχνη, 1991.

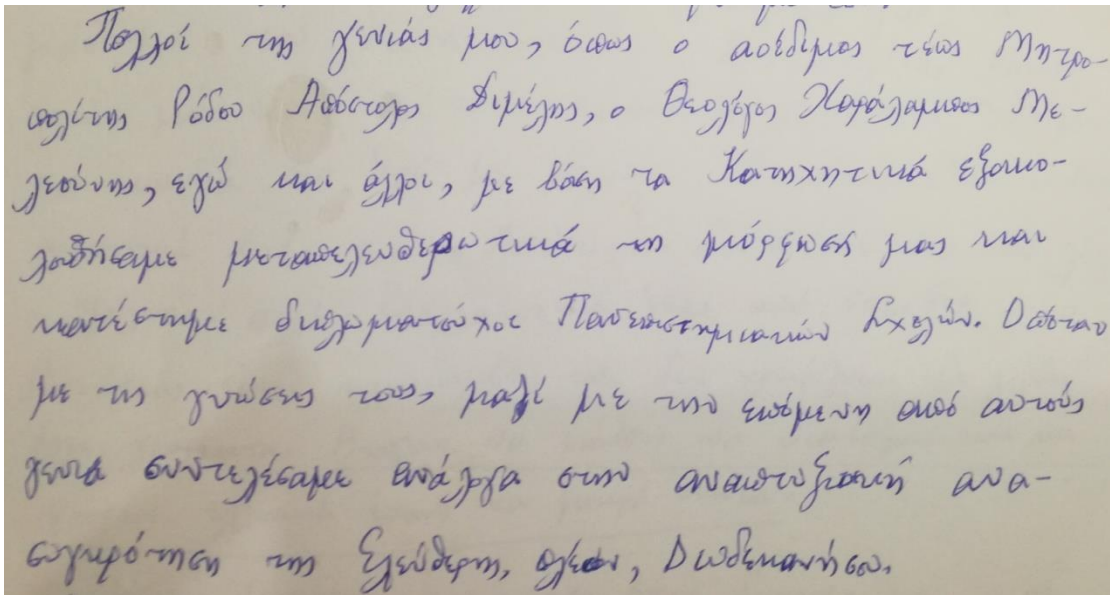
- Του ιδίου. *Λίνδος, παιδεία και πολιτιστική πορεία: Η συμβολή της Εκκλησίας*. Αθήνα: Κάμειρος, 2015.
- Του ιδίου. *Ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος και η 33ετής προσφορά του στην επαρχία Ρόδου*. Ρόδος: Νέα γραμμή, 2003.
- Του ιδίου. «Η θετική συμβολή των Κατηχητικών στη Δωδεκάνησο στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς.» *Η Οδός*, αρ.45 (2019): 14-18.
- Χατζόπουλος, Αντώνιος. «Η εκκλησιαστική μουσική παιδεία στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα». Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Θεολογίας, 2000. Προσπελάστηκε στις 25 Ιανουαρίου 2020. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/23085>.
- Χρυσάνθου αρχιεπίσκοπου Δυρραχίου του εκ Μαδύρων. *Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικής*. Τεργέστη: 1832.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Εικόνα 1.1: Φωτογραφία παραρτήματος χειρόγραφου κειμένου του Κυριάκου Φίνα για τα Κατηχητικά¹²⁷

Εικόνα 1.2: Φωτογραφία παραρτήματος χειρόγραφου άρθρου του Κυριάκου Φίνα για τα Κατηχητικά¹²⁸

¹²⁷Κυριάκος Φίνας, «Η θετική συμβολή των Κατηχητικών στη Δωδεκάνησο στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς», 14-18.

¹²⁸Ό.π., 17.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Εικόνα 2.1-Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος¹²⁹

Εικόνα 2.2-Εκδρομή του κατηχητικού σχολείου Νεοχωρίου Ρόδου το 1938 στην τοποθεσία Ροδίνη-Ρόδου¹³⁰

¹²⁹ Από το βιβλίο του Κυριάκου Φίνα, *Η Λίνδος παιδεία και πολιτιστική πορεία*, 330.

¹³⁰ Ό.π., σελ. 328

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Εικόνα 3.1: Φωτογραφίες από τις συνεντεύξεις¹³¹

Κατσιδώνης Ελευθέριος

Πατήρ Νεκτάριος

Παπαεμμανουήλ Νικόλαος

Καζούλης Ιωάννης

Συρόπουλος Δανιήλ

Κώτης Γαβριήλ

¹³¹ Οι φωτογραφίες αυτές έχουν ληφθεί κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων, υπό την πλήρη γνώση και συναίνεση τους.